Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Historisk Tidsskrift,

Syvende Række,

udgivet

af

den danske historiske Forening,

ved dens Bestyrelse.

Redigeret

af

J. A. Fridericia,
Foreningens Sekretær.

Andet Binds femte Hefte.

Kjøbenhavn.
Bianco Lunos Kgl. Hof-Bogtrykkeri (F. Dreyer).
1900.

Udgives sammen med 6. Hefte for 1. Halvaar 1900.

Den danske historiske Forenings Bestyrelse bestaar af:

Prof. **Kr. Erslev**, Prof. **Joh. Steenstrup**, Direktør **Marcus Rubin**, Prof. **J. A. Fridericia** og Museumsassistent, Cand. mag. **M. Mackeprang.**

Foreningen har udgivet:

Historisk Tidsskrift. 1—6. Bd. 1840—45. Nyt historisk Tidsskrift. 1—6. Bd. 1846—56. 3. Række. 1—6. Bd., samt Register. 1858—69. 4. Række. 1—6. Bd. 1869—78. 5. Række. 1—6. Bd. 1879—87. 6. Række. 1—6. Bd. 1887—97. 7. Række 1. Bd. 1897—99. 2. Bd. 1.—4. H. 1899. Indholdsfortegnelse til 1—5. Række. 1889. (Forskellige Hefter af 1. og 3. Række er udsolgte.)

C. Molbech: Historiske Aarbøger. 1—3. Del. 1845—51.

—— Historisk-biographiske Samlinger. 1—3. Hefte. 1847—51.

J. P. F. Kønigsfeldt: Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. 2. omarb. Udg. 1856.

N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie. I—VI. 1853—64. (Udsolgt undtagen VI, Registret.)

H. G. Garde: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 1861.

Fr. Hammerich: Den hellige Birgitta og Kirken i Norden. 1863. (Udsolgt.)

O. Vaupell: Kampen for Sønderjylland 1848—50. I—III. 1863—67. (Udsolgt.)

H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1—3. Del, samt Aktstykker. 1868—77.

Joh. C. H. R. Steenstrup: Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801—1863). 1889.

Foreningens Medlemmer kan faa de af denne udgivne Skrifter, for saa vidt Forraad haves, imod at udrede de tilsvarende Bidrag, 2 Kroner for hvert Halvaar. For ethvert Bind af de første fire Rækker af Historisk Tidsskrift betales som for to Halvaarsleveringer, for et Bind af 5te—7de Række betales som for tre Halvaarsleveringer. C. Molbechs Historisk-biographiske Samlinger regnes til en Pris af to Leveringer. Af Rørdams Universitetets Historie vil ethvert Bind med tilsvarende Aktstykker regnes som to Halvaarsleveringer. Ellers gælder ethvert af Foreningen udgivet Bind for en Halvaarslevering. Registret til 3dje Række af Historisk Tidsskrift leveres, naar ønskes, gratis sammen med 6te Binds 3dje Hefte; ellers betales det med 1 Kr. Indholdsfortegnelsen til de fem første Rækker af Historisk Tidsskrift koster 50 Ø. eller leveres, om ønskes, gratis med Steenstrups Historieskrivningen i Danmark.

Følgende yderligere **Prisnedsættelse** gælder dog foreløbig for Medlemmerne:

Historiske Aarbøger, udg. af C. Molbech. 1—3. D. 1 Kr. 50 Ø.

Historisk-biographiske Samlinger, udg. af C. Molbech. 1 Kr. 50 Ø.

Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700 af H. G. Garde. 1 Kr. 50 Ø.

Kommunitetet og Regentsen fra deres Stiftelse indtil vore Dage af C. E. F. Reinhardt. (Særtr. af Hist. Tidsskr. 3. R. 3. Bd.) 1862. 1 Kr.

Sjællandsk Landbefolkning i det 17. og 18. Aarhundrede.

Et Bidrag til ældre dansk Befolkningsstatistik.

Af

Gustav Bang.

Under Forstudierne til et større Arbejde har det været mig magtpaaliggende at have en nogenlunde fast underbygget Forestilling om den Retning, hvori den danske Landbefolkning i det 17. og 18. Aarhundrede udviklede sig i numerisk Henseende, at være nogenlunde paa det rene med, om Befolkningen befandt sig i Tilvækst eller ikke, og eventuelt at have et nogenlunde sikkert Skøn over Styrkegraden af denne Bevægelse.

Som bekendt er det kun overmaade lidet, der hidtil er fremdraget til Belysning af disse Spørgsmaal. Saalænge man kun gaar tilbage til Aar 1769, har man endnu noget at bygge paa. I dette Aar fandt den første Folketælling Sted, og ganske vist lider Resultaterne saavel af den som af den næste, i 1787, af store Mangler, og det har været nødvendigt at underkaste dem en gennemgribende Korrektur for at gøre dem egnede til en Sammenligning; de Tilvækstprocenter, det er muligt at beregne paa Basis af disse to Folketællinger samt

Folketællingen 1801, kan derfor ikke gøre Krav paa nogen absolut Nøjagtighed, men kan dog antages at svare nogenlunde til de virkelige Forhold.

Ifølge disse Tællinger udgjorde den danske Landbefolkning

i 1769: 639,873
i 1787: 667,853
i 1801: 734,788

Der har saaledes i de 18 Aar fra 1769 til 1787 været en gennemsnitlig aarlig Tilvækst af 0,24 Procent, i de 14 følgende Aar af 0,68 Procent. Denne Stigning i Tilvækstprocentens Størrelse er jo særdeles paafaldende, men i hvilken Sammenhæng den skal ses, er man paa Forhaand ikke i Stand til at afgøre. Det er muligt, at den fremtræder som en Fortsættelse af en Stigning, der har fundet Sted gennem en længere Periode, saaledes at Befolkningstilvæksten vilde vise sig at være mindre og mindre, jo længere vi gik tilbage i Perioden. Men det er paa den anden Side vel tænkeligt, at den kun skyldes rent tidsmæssige Forhold, og det ligger da nær at tænke paa de store Landboreformer som dens Aarsag.

Ganske vist har man et Materiale, ved hvis Hjælp man har forsøgt at belyse Befolkningsbevægelsen i Danmark allerede fra Aar 1735. Det er de Lister over fødte og døde, som Præsterne fra den Tid af indsendte til Regeringen, og hvis aarlige Summatal i 1786 offentliggjordes i „Materialien zur Statistik der dänischen Staaten". Ifølge disse Lister udgjorde Fødselsoverskuddet i de 34 Aar fra 1735 til 1768 i hele Danmark c. 45,000; lægger vi dertil c. 1000 for Tiden fra 1. Januar til 15. August 1769, da Folketællingen fandt Sted, og drager vi det derved frem-

komne Tal fra Folketallet 1769, finder vi som beregnet Folketal for Aaret 1735 c. 780,000. I de 34½ Aar fra 1. Januar 1735 til 15. August 1769 skulde altsaa den danske Befolkning være vokset med c. 0,16 Procent om Aaret.

Dette gælder dog kun under Forudsætning af, at Indvandring og Udvandring har ophævet hinanden. Men selv om virkelig dette har været Tilfældet, bliver Værdien af Beregningen dog mere end problematisk. Dels har man ingensomhelst Garanti for, at de i „Materialien" meddelte Summatal, hvorpaa hele Beregningen er bygget, er udtømmende; det er muligt, at der rundtomkring mangler Opgivelser fra et større Antal Sogne; og er dette Tilfældet, da kan det have gjort hele Regnestykket i ganske betydelig Grad forkert. Og dels er selve de Lister, hvoraf Summatallene er sammendragne, af en saadan Beskaffenhed, at det er mere end tvivlsomt, om der tør bygges nogetsomhelst paa dem. I adskillige Libri datici og Kirkebøger findes Koncepter til eller Afskrifter af disse Grundlister; sammenligner man dem med de Oplysninger, der indeholdes i Kirkebøgerne, viser det sig, at de ikke blot hyppig er i høj Grad unøjagtige (saaledes forekommer det flere Steder, at Personer, der fødtes eller døde i Tiden mellem Kirkeaarets og Kalenderaarets Begyndelse, optælles to Gange), men at de ogsaa lider af en fuldkommen Mangel paa indbyrdes Overensstemmelse, hvad angaar Rubriceringen af de dødfødte. Hyppigst forekommer det, at „født" betragtes som identisk med „døbt", saaledes at de dødfødte eller udøbte Børn ikke nævnes blandt de fødte, men vel blandt de døde. Hvilken forstyrrende Indflydelse dette kan have paa en Beregning over Fødselsoverskuddet, følger af sig

selv; i Femaaret 1890—94, da dog Dødfødslernes Antal tør antages for relativt betydeligt lavere end i hin Tid, og da kun de virkelig dødfødte, ikke de udøbte levendefødte er henregnede til Rubriken dødfødte, vilde en saadan Overføring af de dødfødtes Antal til Dødsfaldene uden en tilsvarende Overføring til Fødslerne, bringe Overskudsfødselsantallet til at gaa ned fra at udgøre 60 til at udgøre kun 54 Procent af Dødsantallet. Og hvis endda dette Princip var konsekvent gennemført, kunde man ved en Beregning over, hvor mange Procent af de døde der gennemsnitlig var dødfødte, naa til en Forestilling om Fejlens Omfang; men dette er ikke muligt. Nogle Steder er de dødfødte medregnede til de fødte saavel som til de døde, og det vilde sikkert være muligt at finde Eksempler ogsaa paa de to andre mulige Kombinationer, at de enten er henregnede til de fødte, men ikke de døde, eller at de ikke er opført i nogen af de to Rubriker. Men et Materiale af denne Art er værdiløst, en Beregning, der bygger paa det, fører til ganske illusoriske Resultater.

Man maa da gaa frem ad en anden Vej for at naa til en Forestilling om Befolkningens Bevægelser i Tiden forud for 1769. Og det eneste brugbare Materiale, der, saa vidt jeg kan se, frembyder sig, er de i Provinsarkiverne opbevarede Kirkebøger. Ved kongelige Befalinger af 1645 og 1646 blev det paalagt Præsterne at føre ordentlige Kirkebøger med Fortegnelser over fødte, døde og viede. Af saadanne Kirkebøger, der gaar tilbage til Midten af det 17. Aarhundrede, findes der i Provinsarkiverne et ikke ringe Antal, og ved en rationel Bearbejdelse af tilstrækkelig mange af dem bliver det muligt, om end kun i de store Træk, at danne sig et

Skøn over den Retning, i hvilken Befolkningsbevægelsen i vedkommende Landsdel i de forskellige Tider gik — selvfølgelig under Forudsætning af, at de valgte Sogne er nogenlunde typiske for hele Landsdelen, en Forudsætning, hvis Gyldighed jo imidlertid nærmere kan kontrolleres. Jeg har bearbejdet 30 saadanne Kirkebøger fra Landsogne i Sjælland (og paa Møen); det er Resultaterne af denne Bearbejdelse, der nedenfor skal forelægges.

Man finder i Kirkebøgerne to forskellige Forhold, der kan benyttes som Maal for Befolkningens Bevægelser. Det ene er Fødslernes Antal paa de forskellige Tidspunkter, det andet Forholdet mellem Fødsels- og Dødsantallet. Intet af disse to Forhold danner en absolut paalidelig Maalestok. Naar det aarlige Fødselsantal i Løbet af en vis Aarrække vokser fra 100 til 150, er det muligt, at Befolkningen er vokset med 50 Procent, men det er ogsaa muligt, at Forandringen, i hvert Fald delvis, skyldes andre Forhold: Befolkningen kan være forskellig sammensat paa de to Tidspunkter, saaledes at de uproduktive Aldersklasser paa det sidste Tidspunkt udgør en større Procentandel af Befolkningen end paa det første; Giftermaalsalderen kan være gaaet ned og dermed den ægteskabelige Frugtbarhed op osv. Maaler man Forholdet paa Tidspunkter, der ligger hinanden nær, er der dog næppe Grund til at formode store Forskydninger i Forholdet mellem Fødselstal og Folketal, og man kan med nogen Sikkerhed bygge paa Fødselstallets Ændringer. Af mindre Værdi er Forholdet mellem Fødsels- og Dødsantallene. Et stort Antal Overskudsfødsler kan betyde en stærk Befolkningsforøgelse, men det kan ogsaa være et Symptom paa en Befolkningsaftagen, idet Udvandring fra Iagttagelsesfeltet har slugt talrige af de

Individer, der, hvis Befolkningen havde holdt sig stationær, vilde være kommet til at figurere i Dødslisterne, og saaledes har gjort Dødsantallet lavere, end det ellers vilde have været[1]). Imidlertid kan ogsaa Forholdet mellem Fødsler og Dødsfald have Interesse, navnlig som et Supplement til det, der kan læses ud af Fødselsantallets afvigende Størrelse paa de forskellige Tidspunkter. F. Eks. egner det sig særlig godt til at konstatere abnorme tidsmæssige Tilstande; en Pest vil saaledes give sig Udslag i en stærk Stigning af Dødsantallet i Forhold til Fødselsantallet.

Jeg har følgelig gennemgaaet Kirkebøgerne med det dobbelte Formaal for Øje dels at skaffe saa vidt muligt fortløbende Lister over de fødte, dels, hvor jeg har skaffet saadanne Lister, at skaffe Lister over de døde. Jeg har da forbigaaet Dødsfaldsopgivelserne i saadanne Tilfælde, hvor de tilsvarende Fødselsopgivelser fattes; derimod har jeg medtaget alle Fødselslister uden Hensyn til Dødslisterne.

Under Bearbejdelsen har jeg stræbt efter at skabe Konformitet mellem Opgivelserne. Der hersker i Kirkebøgerne den fuldstændigste Mangel paa Konsekvens, navnlig hvad angaar de dødfødte. Snart er de angivne imellem de fødte — selv hvor denne Rubrik har til Overskrift „døbte", — snart ikke. Derimod synes de

[1]) I Femaaret 1890—94 var Forholdet mellem Dødsfald og Fødsler (paa begge Sider eksklusive de dødfødte)

i Københavns	som	100: 150
i Provinsbyerne	som	100: 154
i Landdistrikterne	som	100: 164

Fødselsoverskuddet stod altsaa i omvendt Forhold til Befolkningstilvæksten.

som Regel at være optaget iblandt de døde. I Fødselsrubrikerne er det særdeles let at udskyde dem, i Dødsrubrikerne derimod i de fleste Tilfælde umuligt. Jeg har derfor indrettet Fortegnelsen over de „fødte" saaledes, at den kun omfatter Personer, der er blevet døbt — og i Regelen falder deres Tal sammen med Tallet paa de levendefødte, — medens Fortegnelsen over de „døde" omfatter samtlige døde, ogsaa de dødfødte og udøbte Børn, forsaavidt de er indførte i Kirkebøgerne. For at gøre en Sammenligning mellem de to Talrækker mulig har jeg imidlertid i et Antal Tilfælde, hvor de dødfødte eller udøbte var tydelig karakteriserede som saadanne i Dødslisterne, optalt deres Antal; ved fra de samlede Dødsantal at drage de dødfødte eller udøbte Børns forholdsmæssige Antal, bliver det da muligt at faa Lister, der kan stilles ligeoverfor Daabslisterne.

Gennemgangen af Kirkebøgerne er begyndt med det tidligste Tidspunkt, hvorfra de indeholder Opgivelser[1]), og i de fleste Tilfælde ført op til Aar 1779. De følgende Sider vil vise, hvor talrige Lakunerne er. De fleste af disse skyldes Lakuner i Kirkebøgerne; i adskillige Tilfælde, hvor jeg har haft Indtrykket af, at Kirkebogen var uordentlig og unøjagtig, har jeg forbigaaet de paagældende Afsnit; enkelte Partier, hvor Skriften 'var utydelig, eller Posteringen vanskeliggjorde et Overblik og en nogenlunde let Gennemgang, er ligeledes forbigaaede.

De 30 Sogne, for hvilke Kirkebøgerne er gennemgaaede, er følgende:

---

[1]) Adskillige Kirkebøger begynder midt i Aaret 1645; her er Optællingen først begyndt med 1646.

1.*) Allerslev, Baarse H., Præstø A. 1647—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1741—42, 1750—59, 1763—65).
2. Alsted, Alsted H., Sorø A. 1648—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1691—92, 1740—69).
3. Bjærgsted, Skippinge H., Holbæk A. 1650—1779.
4. Borre, Møenbo H., Præstø A. 1646—1749.
5. Bregninge, Skippinge H., Holbæk A. 1646—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1662—63, 1700—19, 1730—32).
6. Dalby, Fakse H., Præstø A. 1661—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1689. 1714).
7. Draaby, Horns H., Frederiksborg A. 1647—1759 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1668, 1719, 1723—24, 1726, samt Dødsfald 1646—67, 1669, 1684—85, 1687).
8. Egeslevmagle, V. Flakkebjerg H., Sorø A. 1650—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1666—74, 1697—98).
9. Fjenneslev, Alsted H., Sorø A. 1646—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1740—69).
10. Førslev, Ringsted H., Sorø A. 1631—1779.
11. Greve, Tune H., Københavns A. 1646—1779.
12. Havdrup, Tune H., Københavns A. 1650—1755 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1772-73, samt Dødsfald 1650-52, 1700—55).
13. Hjørlunde, Ljunge Frederiksborg H., Frederiksborg A. 1646—1779.
14. Hyllested, V. Flakkebjerg H., Sorø A. 1636—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1705, 1707—10).
15. Karlslunde, Tune H., Københavns A. 1646—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1679, samt Dødsfald 1705—07).
16. Kildebrønde, Tune H., Københavns A. 1646—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1704, 1708—09).
17. Kirkerup, Sømme H., Københavns A. 1646—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1654, 1667—79, 1709—51).
18. Krogstrup, Horns H., Frederiksborg A. 1646—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1709--19, samt Dødsfald 1646-89, 1700—08, 1720—29).
19. Lyngby, Sokkelunds H., Københavns A. 1641—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1646, 1738—44, 1758—59, 1766—69).
20. Magleby, Møenbo H., Præstø A. 1647—1779. (Mangler Fødsler og Dødsfald 1680—93, 1734—38).
21. Ottestrup, Slagelse H., Sorø A. 1618—1779 (Mangler Dødsfald 1719).

*) Sognene citeres i det følgende kun med de her angivne Løbenumre.

22. Rønnebæk, Hammer H., Præstø A. 1646—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1659).
23. Snodstrup, Ølstykke H., Frederiksborg A. 1646—1779.
24. Sorterup, Slagelse H., Sorø A. 1618—1779.
25. Sørbymagle, V. Flakkebjerg H., Sorø A. 1646—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1690—1717, 1761, samt Dødsfald 1689).
26. Taarnborg, Slagelse H., Sorø A. 1633—1759 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1670—79.)
27. Tureby, Fakse H., Præstø A. 1661—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1703—04, 1720—32, samt Dødsfald 1661—1702).
28. Uggerløse, Merløse H., Holbæk A. 1650—1779.
29. Vallensved, Ø. Flakkebjerg H., Sorø A. 1646—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1658—61, samt Dødsfald 1684—88).
30. Værløse, Smørum H., Københavns A. 1650—1779 (Mangler Fødsler og Dødsfald 1650—52, 1685—86, 1695—1731, samt Dødsfald 1658).

I omstaaende Tabel (S. 426-29) meddeles Resultaterne af denne Gennemgang fordelt paa hvert enkelt Tiaar indenfor den undersøgte Periode. Som ovenfor sagt omfatter Rubriken „fødte" kun de døbte, medens „døde" ogsaa omfatter de udøbte og dødfødte. En Streg betyder, at Oplysninger savnes fra det paagældende Tiaar. Hvor et Tal er i skarp Parenthes [ ], betegnes derved, at Oplysninger savnes for et eller flere af Decenniets Aar; hvilke disse Aar er, vil kunne ses af den ovenstaaende Fortegnelse over Sognene. En rund Parenthes ( ) i Tiden forud for 1649 betegner, at Opgivelser fra flere end 10 Aar rummes indenfor den. Hvor der i Fortegnelsen over de „fødte" findes to Talangivelser ved Siden af hinanden, hvoraf den sidste er i skarp Parenthes, savnes Opgivelse om de dødes Antal i et eller flere af de Aar, hvorfra Fødselsantallet haves; den sidste af de to Talangivelser angaar da kun de Aar, hvortil de tilsvarende Dødstal haves; og kun denne sidste Angivelse kan benyttes, hvor Forholdet mellem Fødsels- og Dødsantal undersøges.

Sognets Løbenummer.	Indtil 1649		1650–59		1660–69		1670–79	
	fødte	døde	fødte	døde	fødte	døde	fødte	døde
1.	[49]	[32]	173	407	151	117	151	131
2.	[34]	[27]	158	188	161	144	120	117
3.	—	—	64	102	64	28	89	73
4.	[90]	[101]	242	372	159	212	215	180
5.	[151]	[71]	256	391	[169]	[88]	306	291
6.	—	—	—	—	[209]	[149]	241	241
7.	[51] [—]	—	111 [—]	—	[132] [—]	—	191	164
8.	—	—	228	372	[108]	[91]	[83]	[102]
9.	[33]	[20]	80	139	55	33	62	53
10.	(288)	(233)	159	176	134	102	110	85
11.	[54]	[34]	121	96	88	68	91	79
12.	—	—	28 [14]	[17]	35	19	[32]	[24]
13.	[63]	[39]	134	253	138	90	160	121
14.	(168)	(158)	93	99	81	72	118	67
15.	[45]	[37]	90	124	137	102	[136]	[133]
16.	[46]	[29]	88	76	81	64	88	88
17.	[59]	[44]	[96]	[129]	[84]	[51]	—	—
18.	[16] [—]	—	31 [—]	—	61 [—]	—	94 [—]	—
19.	[303]	[275]	347	803	373	303	357	460
20.	[79]	[69]	308	535	116	174	249	143
21.	(395)	(386)	111	114	114	64	122	102
22.	[43]	[35]	[105]	[232]	112	98	103	104
23.	[36]	[21]	63	73	63	55	55	58
24.	(296)	(358)	80	107	75	61	122	112
25.	[63]	[35]	137	203	134	97	149	147
26.	(390)	(342)	177	228	169	112	—	—
27.	—	—	—	—	[85] [—]	—	92 [—]	—
28.	—	—	133	206	112	103	133	118
29.	[52]	[27]	[129]	[295]	[124]	[78]	128	150
30.	—	—	[129] [117]	[179]	160	104	208	237

Sognets Løbenummer.	1680–89		1690–99		1700–09		1710–19	
	fødte	døde	fødte	døde	fødte	døde	fødte	døde
1.	168	141	255	186	261	146	237	227
2.	111	111	[112]	[118]	158	107	155	131
3.	84	95	76	69	94	50	77	61
4.	229	162	298	232	321	253	259	267
5.	279	241	306	212	—	—	—	—
6.	[214]	[184]	253	184	235	202	[212]	[194]
7.	193 [141]	[126]	243	162	248	211	[232]	[184]
8.	145	170	[159]	[170]	246	167	207	207
9.	50	31	63	35	82	56	80	49
10.	144	90	144	95	137	88	127	99
11.	85	69	114	118	93	83	89	138
12.	35	32	36	21	29 [—]	—	20 [—]	—
13.	148	168	149	138	163	117	151	170
14.	102	74	140	88	[77]	[46]	[91]	[64]
15.	108	89	147	100	127 [76]	[48]	112	130
16.	99	82	126	103	[72]	[59]	94	113
17.	123	104	133	123	[127]	[87]	—	—
18.	85 [—]	—	91	75	[100] [—]	—	—	—
19.	338	380	305	480	352	356	338	467
20.	—	—	[205]	[158]	333	291	314	278
21.	124	108	113	66	108	79	103 [93]	60
22.	92	26	127	81	147	96	157	108
23.	91	59	66	57	62	47	76	59
24.	126	104	144	90	157	96	133	92
25.	137 [125]	[152]	—	—	—	—	[31]	[18]
26.	206	193	198	145	238	218	244	153
27.	98 [—]	—	89 [—]	[—]	94 [—]	—	[79] [53]	[41]
28.	142	182	146	120	147	133	134	135
29.	116 [49]	[46]	175	121	176	176	208	178
30.	[162]	[177]	[85]	[112]	—	—	—	—

Sognets Løbenummer.	1720—29		1730—39		1740—49		1750—59	
	fødte	døde	fødte	døde	fødte	døde	fødte	døde
1.	277	175	271	250	[185]	[169]	—	—
2.	165	141	150	105	—	—	—	—
3.	64	86	72	56	90	81	77	81
4.	241	187	234	300	262	240	—	—
5.	278	280	[187]	[187]	242	209	304	314
6.	271	257	251	293	261	241	304	220
7.	[181]	[118]	261	179	282	235	—	—
8.	195	193	248	210	296	171	235	299
9.	87	55	68	46	—	—	—	—
10.	140	117	143	110	128	103	161	139
11.	113	130	103	99	118	120	123	135
12.	37 [—]	—	25 [—]	—	26 [—]	—	[27] [—]	—
13.	152	157	176	172	196	181	196	156
14.	124	123	145	149	115	108	122	135
15.	123	109	112	118	109	107	116	115
16.	83	89	92	82	116	86	109	107
17.	—	—	—	—	—	—	[89]	[72]
18.	89 [—]	—	123	73	154	111	121	69
19.	385	348	[306]	[284]	[243]	[181]	[475]	[424]
20.	338	236	[158]	[140]	307	257	343	320
21.	115	129	142	146	125	127	125	108
22.	197	174	189	199	162	174	215	195
23.	106	84	83	61	49	42	69	61
24.	120	120	113	132	109	97	159	137
25.	153	132	146	153	138	134	145	139
26.	232	188	178	184	259	186	268	238
27.	—	—	[67]	[69]	75	82	123	106
28.	137	142	154	154	160	158	171	159
29.	195	140	190	198	216	184	228	224
30.	—	—	[210]	[255]	255	253	256	245

Sognets Løbenummer.	1760—69		1770—79	
	fødte	døde	fødte	døde
1.	[209]	[180]	268	191
2.	—	—	204	155
3.	97	90	118	104
4.	—	—	—	—
5.	281	255	238	260
6.	296	253	317	247
7.	—	—	—	—
8.	269	272	250	258
9.	—	—	115	70
10.	169	146	159	161
11.	102	97	137	103
12.	—	—	—	—
13.	155	193	140	132
14.	121	123	112	114
15.	122	109	136	106
16.	112	102	108	89
17.	141	129	117	132
18.	112	81	111	111
19.	[334]	[319]	623	574
20.	328	300	302	197
21.	90	61	74	55
22.	175	189	228	190
23.	112	76	128	108
24.	104	87	97	56
25.	[124]	[102]	152	129
26.	—	—	—	—
27.	136	114	157	128
28.	139	150	149	143
29.	224	256	194	208
30.	249	265	281	296

Paa Grundlag af denne Tabel er det nu muligt at skaffe sig et Overblik over, paa hvilken Maade Fødselstallet svingede fra Tid til Tid indenfor den undersøgte Periode. Et aarligt Gennemsnitstal paa Fødslerne i alle de 30 Sogne indenfor hvert af de behandlede Tiaar er det imidlertid ikke muligt at skabe paa Grund af de talrige Lakuner; man maa nøjes med at sammenligne Fødselstallet indenfor to og to af Tiaarene med Udeladelse af de Sogne, fra hvilke Oplysninger savnes, og finde, efter hvilken Maalestok det gennemsnitlige Fødselsantal tiltager eller aftager. Resultaterne af en saadan Optælling meddeles nedenfor; fra Aarti til Aarti er det gennemsnitlige Aarsantal af Fødsler beregnet, dels for de Sognes Vedkommende, fra hvilke der haves Oplysninger fra alle Tiaarets Aar (for Tiden før 1649 for mindst 10 Aar), dels for samtlige Sogne, fra hvilke overhovedet Oplysninger haves. Den Tilvækstprocent, der er fremkommet som Følge af den sidste af de to Beregninger, er anført med kursiveret Skrift. Et Plus betegner en Stigen, et Minus en Aftagen i Fødslernes Antal.

		Gennemsnitligt aarligt Fødselsantal	
1. Fra -1649 til 1650-59:	5 Sgn.	71,6- 62,0	÷ 13,4 pCt.
	23 -	373,8-334,4	÷ *10,5* -
2. Fra 1650-59 til 1660-69:	21 -	281,7-250,1	÷ 11,2 -
	28 -	398,1-358,3	÷ *10,0* -
3. Fra 1660-69 til 1670-79:	19 -	243,2-279,6	+ 15,0 -
	20 -	362,0-411,1	+ *13,6* -
4. Fra 1670-79 til 1680-89:	22 -	305,6-304,1	÷ 0,5 -
	27 -	386,2-377,2	÷ *2,3* -
5. Fra 1680-89 til 1690-99:	24 -	326,5-368,4	+ 12,8 -
	28 -	396,2-444,6	+ *12,2* -
6. Fra 1690-99 til 1700-09:	20 -	314,1-327,1	+ 4,1 -
	27 -	431,1-449,1	+ *4,2* -

		Gennemsnitligt aarligt Fødselsantal		
7. Fra 1700-09 til 1710-19:	20 Sgn.	343,1-322,1	÷	6,1 pCt.
	25 -	423,9-400,9	÷	*5,4* -
8. Fra 1710-19 til 1720-29:	21 -	331,5-350,2	+	5,6 -
	25 -	406,5-430,9	+	*6,0* -
9. Fra 1720-29 til 1730-39:	23 -	341,6-340,8	÷	0,2 -
	27 -	467,6-463,5	÷	*0,9* -
10. Fra 1730-39 til 1740-49:	21 -	318,0-337,1	+	6,0 -
	27 -	477,6-496,7	+	*4,0* -
11. Fra 1740-49 til 1750-59:	22 -	368,0-397,0	+	7,9 -
	24 -	419,2-460,9	+	*9,9* -
12. Fra 1750-59 til 1760-69:	20 -	355,7-339,3	÷	4,6 -
	23 -	440,7-422,9	÷	*4,0* -
13. Fra 1760-69 til 1770-79:	21 -	353,4-355,3	+	0,5 -
	24 -	452,8-459,6	+	*1,5* -

Før man bygger noget paa denne Oversigt, vil det være rigtigst at danne sig en Forestilling om, hvorvidt det her fremdragne Materiale overhovedet kan antages at være i Stand til at give et nogenlunde korrekt Spejlbillede af de virkelige Forhold, om ikke rent tilfældige Omstændigheder eller lokale Ejendommeligheder kan have gjort sig gældende i det Omfang, at de Udviklingsretninger, der synes at fremgaa af ovenstaaende Tal, er i betydelig Grad afvigende fra dem, der gælder hele den sjællandske Landbefolkning. En saadan Kontrol har jeg anstillet paa den Maade, at jeg har delt Materialet i 2 Dele, hvoraf den første omfatter de Sogne, der i den ovenstaaende Tabel er betegnede med Løbenumrene 1—15, den sidste Sognene Nr. 16—30, og beregnet Forskydningsprocenterne for hver af de to Dele. En Sammenligning mellem disse Procenter og de Procenter, der fremgaar ved Materialets Bearbejdelse under ét, vil være mulig paa Grundlag af følgende Tabel:

1. Fra -1649 til 1650-59: ÷ 10,3 pCt. (÷ 13,3 og ÷ 7,8pCt.)
2. Fra 1650-59 til 1660-69: ÷ 10,0 - (÷ 10,3 og ÷ 9,7 -)
3. Fra 1660-69 til 1670-79: + 13,6 - (+ 12,2 og + 15,2 -)
4. Fra 1670-79 til 1680-89: ÷ 2,3 - (÷ 4,2 og 0,0 -)
5. Fra 1680-89 til 1690-99: + 12,2 - (+ 21,0 og + 2,2 -)
6. Fra 1690-99 til 1700-09: + 4,2 - (+ 2,9 og + 5,6 -)
7. Fra 1700-09 til 1710-19: ÷ 5,4 - (÷ 9,2 og ÷ 0,9 -)
8. Fra 1710-19 til 1720-29: + 6,0 - (+ 6,6 og + 5,4 -)
9. Fra 1720-29 til 1730-39: ÷ 0,9 - (0,0 og ÷ 1,9 -)
10. Fra 1730-39 til 1740-49: + 4,0 - (+ 2,1 og + 5,8 -)
11. Fra 1740-49 til 1750-59: + 9,9 - (+ 6,5 og + 12,1 -)
12. Fra 1750-59 til 1760-69: ÷ 4,0 - (÷ 1,6 og ÷ 5,5 -)
13. Fra 1760-69 til 1770-79: + 1,5 - (÷ 1,9 og + 4,0 -)

Som man ser, viser der sig ved en saadan Deling af Materialet adskillige Uregelmæssigheder, men disse Uregelmæssigheder er dog snarere mindre end større, end det med et saa lille Materiale var at vente. Kun ved ét Tiaarsskifte (det 5.) er Afvigelsen særlig iøjnefaldende; ved 4 (det 2., 3., 8. og 9.) er den ganske forsvindende; i de øvrige Tilfælde er den af vekslende Størrelse, men dog ikke større, end at Bevægelsen i det hele og store gaar i samme Retning paa begge Sider af Skillelinjen. Man tør da vel være berettiget til at antage de ovenfor fremdragne Procenttal for nogenlunde overensstemmende med den virkelige Bevægelse indenfor Fødselsantallet i de sjællandske Landdistrikter, om end der selvfølgelig ikke kan være Tale om at tillægge dem Betydning som en nøjagtig Maalestok.

Den Bevægelse, der ytrer sig igennem disse Tal, er af en stærkt bølgeformet Karakter; snart er der Opgang, snart Nedgang; af de 13 undersøgte Tiaarsskifter var de 7 ledsagede af et tiltagende, de 6 af et aftagende Fødselsantal. Navnlig i de første af de behandlede Decen-

nier er der en stærk Nedgang; det gennemsnitlige aarlige Fødselsantal gaar fra 1640'erne til ind i 1660'erne tilbage med ca. en Femtedel. Derpaa kommer en betydelig Opgang, der atter afløses af en lille Nedgang, og derefter gaar det atter i den følgende Tid opad, med stadige Perioder af en mindre Nedgang. Tiltagen og Aftagen afløser hinanden, dog er den første i Overvægt, saaledes åt fra 1660'erne Nedgangsperioderne ikke er i Stand til helt at fortære det i Opgangstiderne tilvejebragte Plus. Der er derfor som Helhed taget nogen Tilvækst, men en langt ringere og en langt mindre regelmæssig end den, der findes i vore Dage. Bevægelsen vil anskues af følgende Tabel, hvor det gennemsnitlige aarlige Fødselstal i Perioden før 1649 er ansat til 100, og de tilsvarende Fødselsantal i hvert af de følgende Aartier er beregnet paa Grundlag af de ovenanførte Procenter:

-1649: 100,0	1700-09: 104,8	1760-69: 114,2
1650-59: 89,7	1710-19: 99,1	1770-79: 115,9
1660-69: 80,7	1720-29: 105,0	
1670-79: 91,7	1730-39: 104,1	
1680-89: 89,6	1740-49: 108,3	
1690-99: 100,5	1750-59: 119,0	

Disse Tal er imidlertid fremkomne ved en Tilknytning af det ene Procenttal til det andet, og da hvert af disse Procenttal kun med en vis Tilnærmelse svarer til det rette Forhold, er det jo muligt, at de mange smaa Fejl ved en saadan Ophobning har summeret sig sammen til store Fejl, og at den ovenstaaende Talrække kun i meget ringe Grad svarer til de virkelige Forhold. Imidlertid vil en nærmere Undersøgelse vise, at dette næppe er Tilfældet. Sammenligner man nemlig de gennemsnitlige aarlige Fødselstal, ikke som før i to paa hin-

anden følgende Tiaar, men i Tiaar, der er længere fjærnede fra hinanden, finder man Forskydningsprocenter, der ret nøje svarer til dem, der fremgaar af ovenstaaende Tabel. Tager man saaledes Fødselsantallene i hvert af de to Aartier 1680—99 og 1730—39 i samtlige 28 Sogne, hvorfra Oplysninger for begge Aartiers Vedkommende haves, finder man en Tilvækstprocent af 17,7, medens den ifølge ovenstaaende Tal skulde være 16,2. Paa samme Maade er Tilvækstprocenten fra 1720—29 til 1770—79 11,6, medens den ifølge ovenstaaende Tal beregnes til 10,4. Differencerne er altsaa smaa, og vi er vistnok berettigede til i den tidligere anførte bølgeformige Talrække at se et, ganske vist yderst groft, men dog i det hele nogenlunde korrekt Udtryk for Fødselsantallets Skiften i det undersøgte Tidsrum.

Det vil nu være af Interesse til Belysning af de ovenfor fremdragne Resultater at foretage en Sammenligning mellem Fødsels- og Dødsantallene i de forskellige Tidsrum. Ganske vist er vi ikke igennem dem i Stand til med Sikkerhed at drage nogen Slutning angaaende en Tilvækst eller Aftagen af Befolkningen, men de indeholder dog vigtige Momenter til Belysning af Spørgsmaalet. Men som ovenfor sagt kan de to Rubriker ikke stilles umiddelbart overfor hinanden; Rubriken „døde“ indeholder de dødfødte og de udøbte Børn, medens de konsekvent er fjærnede af Rubriken „fødte“, En Sammenligning imellem de to Rubriker vilde da give et altfor lavt Fødselsoverskud.

For at gøre de to Talrækker egnede til indbyrdes Sammenligninger har jeg foretaget en Undersøgelse over de dødfødtes (herunder i det følgende stadig medindbefattet de udøbtes) Antal i en Del Kirkebøger, hvor de

var tydelig karakteriserede som saadanne. Disse Kirkebøger er: 1. 1760—62, 1766—79; 4. 1646—89; 7. 1670—79, 1700—09; 8. 1760—79; 10. 1631—59, 1750—79; 13. 1700—49; 16. 1646—1703, 1705—07, 1710—79; 20. 1750—79; 21. 1670—89, 1723—24; 23. 1646—69, 1680—99, 1720—39; 24. 1723—61; 29. 1750—57, 1762—77; 30. 1750—79. Denne Optælling har givet følgende Resultat: Der nævnes ialt 488 dødfødte, 9354 levendefødte og 8811 døde. For hver 100 levendefødte fødtes altsaa 5,22 dødfødte; af hver 100 døde var 5,54 dødfødte. Disse Procentudtryk er aabenbart i temmelig nøje Overensstemmelse med de virkelige Forhold; en Deling af Materialet i 3 Dele med Aarsskifterne 1699—1700 og 1749—50 som Delingspunkter giver følgende Udtryk for de to Forhold: 5,02—5,50—5,06 og 5,52—5,73—5,44. Hermed være dog ikke sagt, at de to Procenttal betegner Dødfødslernes virkelige Hyppighed; det er tænkeligt, at den har været en Del større, idet man i flere Tilfælde af Skødesløshed har undladt at indføre de dødfødte i Kirkebøgerne [1]). Derimod er der næppe Tvivl om, at Procenttallene er fuldstændig egnede til at gøre Angivelserne om de fødte og de døde brugbare til en indbyrdes Sammenligning. Naar der fra de dødes Antal drages $5^1/_2$ pCt., fremkommer der et Tal, som man har Grund til at formode, ligger nær ved Tallet paa de døbte Individer, som

[1]) Til Sammenligning kan anføres, at de tilsvarende Procenttal i de sjællandske Landdistrikter var

1850—64: 4,39 og 6,55
1865—79: 3,46 - 5,18
1880—94: 2,89 - 4,25

Helt ensartede er dog disse Tal ikke, idet Begrebet „dødfødt" har undergaaet en Forandring.

afgik ved Døden; og naar dette Tal drages fra Tallet paa de fødte, fremkommer der et efter alt at dømme nogenlunde rigtigt Udtryk for Overskudsfødslernes Antal.

I nedenstaaende Tabels første Kolonne er angivet Antallet af de i hvert enkelt Tiaar fødte (forsaavidt de tilsvarende Oplysninger om de døde haves), i den anden Antallet af de døde (uden Fradrag af de dødfødte), i den tredje det Antal fødte, der i hvert af Tiaarene falder paa 100 døde (her med Fradrag af de dødfødte), i den fjerde og femte de til dette Tal svarende Tal, der fremgaar ved en Deling af Materialet efter Sognenes alfabetiske Orden, Lbn. 1—15 for sig og 16—30 for sig.

	fødte	døde	fødte pr. 100 døde (ikke df.)	Lbn. 1—15	Lbn. 16—30
—1649	2737	2373	122,1	137,1	115,0
1650—59	3704	5916	66,2	70,1	62,9
1660—69	3406	2679	134,5	135,9	133,2
1670—79	3819	3180	127,1	119,7	137,6
1680—89	3720	3396	115,9	121,2	110.0
1690—99	4409	3659	127,5	136,9	117,0
1700—09	4810	3212	158,5	147,4	169,2
1710—19	3904	3623	114,0	111,8	116,5
1720—29	4472	3910	121,0	119,9	122,4
1730—39	4572	4404	109,9	112,7	106,9
1740—49	4652	4037	121,9	123,0	120,9
1750—59	4534	4198	114,3	108,8	117,7
1760—69	4201	3949	112,6	112,1	112,9
1770—79	4915	4317	120,5	122,1	119,2

Hvad der falder i Øjnene ved en Betragtning af ovenstaaende Tabel, er dels Fødselsoverskuddets ringe

Størrelse, dels den stærke Vekslen i dets Størrelse til de forskellige Tider. Tager man hele Perioden under ét, kommer der kun 115,7 Fødsler paa 100 Dødsfald, medens de tilsvarende Tal indenfor den sjællandske Landbefolkning i 1850—64 var 159,8, i 1865—79: 157,7 og i 1880—94: 153,6. Som det vil ses, skyldes imidlertid dette lave Tal for en væsentlig Del det overordentlig store Antal Dødsfald i Tiaaret 1650—59; bortser man blot fra dette ene Tiaar, finder vi gennemsnitlig 122,0 Fødsler pr. 100 Dødsfald. Vi vil betragte dette abnorme Aarti en Smule nærmere.

For hver 2 Fødsler kommer der her 3 Dødsfald; vi har ovenfor set, at det aarlige Gennemsnitsantal af Fødsler fra 1640'erne til 1660'erne synker med omtr. Femtedelen. Vi har her to ganske enstemmige Vidnesbyrd om, hvor forfærdelige Ødelæggelser de abnorme Forhold indenfor dette Aarti har anrettet i Befolkningen. Af Fødselshyppighedens Aftagen at slutte sig til, at Folkemængden er gaaet tilbage med Femtedelen, er vel nok for dristigt, men Befolkningsformindskelsen gaar dog sikkert højt op imod dette Tal.

Man er paa Forhaand tilbøjelig til at antage Krigen for den store Hovedaarsag til denne Nedgang; en nærmere Undersøgelse vil vise, at denne Antagelse ikke er korrekt. Hovedaarsagen var de Pestsygdomme, der hærgede Sjælland, navnlig i Aarene 1652 og 1654—57. I de 21 Sogne, hvorfra der haves Oplysning om Dødsfaldenes Antal i samtlige Aar, indtraf der ialt 5064 Dødsfald; disse fordelte sig paa følgende Maade:

1650: 373	1653: 442
1651: 255	1654: *631*
1652: *697*	1655: *706*

1656: *617*	1658: 326
1657: *604*	1659: 413

Paa de 5 ovennævnte særlig kritiske Aar faldt saaledes 64 Procent af samtlige Dødsfald i Aartiet. Pestsygdommene har langsomt forplantet sig ud over hele Sjælland, i ikke ét af Sognene savnes der et Aar med et udpræget højt Antal Dødsfald. Ejendommelig er imidlertid Epidemiernes stærkt lokale Karakter paa hvert enkelt Tidspunkt. Medens Pesten raser efter en forfærdelig Maalestok i ét Sogn, kan der herske fuldstændig normale Forhold i et andet, som kun ligger faa Mile borte, og først efter flere Aars Forløb kommer ogsaa dets Tur. — Kun i et eneste af de 21 Sogne træffer vi noget tydeligt Spor af Krigen; det er, betegnende nok, Lyngby, hvor vi i 1659 finder et højt, om end ikke udpræget iøjnefaldende Antal Dødsfald (161 af 803, medens der i 1654 var 277).

En Sammenligning mellem Fødslernes og Dødsfaldenes Antal i de forskellige Aar indenfor Tiaaret peger i samme Retning, men viser iøvrigt, at ogsaa Tiaarets andre Aar, og det saavel før som efter Pesten var abnorme og udviste et negativt Fødselsoverskud. I de 5 Aar 1652 og 1654—57 kom der 52,9 fødte paa hver 100 døde, i de andre 5 Aar 88,3.

Bortser vi imidlertid fra dette ganske unormale Aarti og betragter Forholdet mellem fødte og døde i den følgende Tid, finder vi en stadig Overvægt af Fødslerne, men en fuldstændig Uregelmæssighed fra Tiaar til Tiaar. Forholdet veksler mellem 109,9 og 158,5, og store Afvigelser følger brat paa hverandre. I det hele synes det dog, som om Fødselsoverskuddet er i Tiltagen indtil noget efter Begyndelsen af det 18. Aarhundrede, hvorefter det

aftager. Deler vi Tiden fra 1660 til 1779 i 4 Dele, hver paa 30 Aar, finder vi følgende Forholdstal:

1660—1689:	125,1	(124,6—125,8)
1690—1719:	132,3	(131,0—133,7)
1720—1749:	117,3	(118,3—116,4)
1750—1779:	115,9	(115,2—116,7)

I Parenthes er her angivet de Tal, der fremkommer ved en Overskæren af Materialet efter Løbenumre som ovenfor; som man ser, slutter disse Tal temmelig nøje om Gennemsnitstallene, og der er vistnok Grund til at tillægge den Skiften, der viser sig indenfor disse, nogen Betydning; i hver Fald kan det næppe betvivles, at der fra den anden til den tredje af de fire Perioder er foregaaet en Forandring. Nogen Interpretation af dette Fænomen skal jeg ikke forsøge; der er flere Forhold, som melder sig, Bondestandens forværrede Stilling, Stavnsbaandet, Landbrugskrisen osv.

I det hele og store falder de to Hovedtabeller, vi ovenfor har betragtet, den der angiver Fødselstallets Skiften fra Periode til Periode, og den der angiver Forholdet mellem Fødsler og Dødsfald indenfor de forskellige Perioder, ret godt i Traad med hinanden. Ikke blot viser der sig igennem dem de samme stærke Afvigelser, de samme Svingninger mellem op og ned, som vidner om langt mere urolige, langt mindre stabile Befolkningsforhold end de moderne. Ikke blot viser der sig i dem begge Tegn, som tyder paa en Tiltagen i Befolkningens Antal, om end en langt, langt svagere end den, der træffes i vore Dage. Det viser sig ogsaa, at Udviklingen indenfor de to Tabeller i de store Træk gaar parallelt; man kan igennem dem begge følge

en ganske bestemt Bølgebevægelse af Befolkningstilvækstens Styrke. I 1650'erne indtræder der, grundet paa Krigen og navnlig Pesten, en stærk Tilbagegang i Folkemængdens Tal; Fødselsantallet synker, Overskudsfødslernes Tal er negativt. I Løbet af de følgende Aartier kommer der en stærk Opgang; fra 1660'erne til 1710'erne vokser Fødselstallet med mellem Femte- og Fjerdedelen, og Forholdet mellem Dødsfald og Fødsler er omtrent som 100 : 129. Noget ind i det 18. Aarhundrede indtræder der en Stagnation; Tallene i begge Tabeller peger ganske vist paa Tilvækst i Befolkningen, men paa en langt svagere end tidligere; fra 1720'erne til 1770'erne vokser Fødselsantallet kun med omtrent Tiendedelen, og Forholdet mellem Dødsfald og Fødsler synker til 100 : 117. Dette er den Hovedlinje, vi finder i begge Tabellerne, og hvis vi skærer vort Materiale over i to lige store Dele, idet vi benytter den mest mekaniske og derfor mest betryggende Inddelingsgrund, finder vi stadig den samme Tendens. Vi tør da formode, at det er denne Tendens, der i det hele og store har gjort sig gældende, ikke blot indenfor de 30 Sognes Beboere, men indenfor hele den sjællandske Landbefolkning.

Der melder sig nu et Spørgsmaal af ganske overordentlig Betydning, men et Spørgsmaal, som det, saavidt jeg kan se, endnu ikke er muligt at give noget fyldestgørende Svar paa. I hvilket Forhold stod det aarlige Antal Fødsler til den eksisterende Befolkning, og har dette Forhold holdt sig konstant gennem hele det undersøgte Tidsrum? Hvis dette sidste er Tilfældet, er det jo en let Sag at komme til Kundskab om Befolkningens Størrelse paa forskellige Tidspunkter; har man blot indsamlet tilstrækkeligt Materiale angaaende Fød-

selsantallene i de forskellige Tider, til at man tør stole paa, at en Skiften i Iagttagelsesfeltets Fødselsantal nøje svarer til en Skiften i hele Befolkningens Fødselsantal, kan man tælle tilbage fra den første Folketælling i 1769, ved Hjælp af de Procenter for Opgangen eller Nedgangen, man har beregnet. Forholder saaledes de gennemsnitlige aarlige Fødselstal i Sjællands Landbefolkning i Aarene 1769, 1735 og 1665 sig til hverandre omtrent i Forholdet 115 : 104 : 81, vilde vi kunne formode, at Befolkningen i de sjællandske Landdistrikter i Midten af 1660'erne udgjorde omtrent 125,000, i Midten af 1730'erne omtr. 163,000; i 1769 udgjorde den ifølge Folketællingen omtr. 181,000.

Imidlertid har man ingensomhelst Garanti for, at dette er Tilfældet; man ved ikke, om Forholdet mellem Fødsler og Folketal har holdt sig uforandret gennem Perioden; man kender end ikke dette Forhold paa et eneste Tidspunkt indenfor Perioden. Alle Antagelser om dette Forholds Størrelse hviler i Virkeligheden paa Formodninger, og — efter hvad det forekommer mig — endog ret løse Formodninger. Jeg skal om et Øjeblik komme tilbage til disse.

Der er to Veje, ad hvilke man kan komme til Kundskab om dette Forholds Størrelse. Enten direkte, hvor man kender Folketallet paa et givet Tidspunkt indenfor et givet Omraade og er i Stand til at fastslaa det aarlige Gennemsnitstal af Fødsler. Eller indirekte, hvor man kan belyse en Række af de Faktorer, der bestemmer Forholdet, og sammenligne disse Faktorers Tendens med Tendensen paa et andet Tidspunkt, hvor Forholdet er fastslaaet ad direkte Vej. Det er en Selvfølge, at kun den første af disse to Fremgangsmaader

frembyder Garanti for et sikkert Resultat; ad den Vej aflæser man Forholdet, medens man ad den anden Vej kun med større eller mindre Tilnærmelse slutter sig til det.

Imidlertid er vi ganske afskaarne fra den første af disse to Veje; der findes forud for 1769 ikke en eneste brugbar statistisk Befolkningsopgørelse, og selv for dette Tidspunkts Vedkommende kan vi ikke anstille en Undersøgelse, idet det andet Sammenligningsled, et paalideligt Tal paa Fødslerne, mangler. Sammenligner vi derimod det aarlige Gennemsnitsantal af Fødsler i Aarene 1786—88 med Folkemængden i 1787, finder vi Forholdet 1:31; paa samme Maade er Forholdet mellem Fødsler i 1800—02 og Folkemængden 1801 1:30; Fødselstallet i 1885—94 forholdt sig til Folkemængden i 1890 som 1:31. Men disse Tal kan næppe direkte sammenlignes, idet det maa betragtes som sikkert, at paa de første to Tidspunkter talrige dødfødte er medregnede til de fødte, medens det sidste Tal kun gælder de levendefødte. Det eneste, hvortil en Sammenligning berettiger os, er at antage, at det Tal, hvormed Fødselsantallet skal multipliceres for at give Befolkningens Størrelse, for 100 Aar siden i hvert Fald næppe var mindre, end det er i vore Dage.

I Sørbymagle Sogns ældste Kirkebog findes der en „Katalogus, Fortegnelse og Mandtal over Mænd, Kvinder, Børn, Tyende, af Bomænd, Husmænd, Gaardfolk og Inderster, efter Øvrighedens Befaling forfattet Anno 1645 og underskrevet af Sognepræsten Hr. Simon Thorslevio den 4. Juni". Fortegnelsen omfatter Befolkningen i Sørbymagle og dets Annekssogn Kirkerup, dog, som ogsaa i Overskriften angivet, kun den bosiddende Bondebefolkning, altsaa hverken de i Sognet boende Folk udenfor Bondestanden eller de vagabonderende Individer. Allige-

vel er dette Mandtal særdeles interessant. Det gør indenfor den afstukne Grænse Indtryk af at være fuldstændig udtømmende; det angiver ikke blot de enkelte Individers Navne, men ogsaa (en Del Steder dog kun approksimativt) deres Alder; kun for 9 Personers Vedkommende er Alderen ikke angiven. Det bærer gennemgaaende Præget af at være affattet med stor Omhu. Og ganske vist er disse to isolerede Sogne jo kun en yderst ringe Plet, og Forholdene her tør selvfølgelig kun med største Varsomhed overføres paa det øvrige Omraade; men i en Tid, hvor det befolkningsstatistiske Materiale er saa sparsomt og usikkert, er det en rent velgørende Fornemmelse for en enkelt Gang at føle fast Bund under Fødderne. Og noget tør der vel ogsaa sluttes ud fra dette snævre Omraade.

Mandtallet opgiver 297 Indbyggere i Sørbymagle Sogn, deraf 149 Mænd og 148 Kvinder, og 158 i Kirkerup Sogn, deraf 79 Mænd og 79 Kvinder. (Til Sammenligning kan anføres, at Folketallene, hvortil jo imidlertid saavel den over som den under Bondestanden staaende Del af Befolkningen er medregnet, i 1801 var henholdsvis 509 og 271, i 1890: 961 og 708.) Efter Aldersklasser fordelte denne Befolkning sig paa følgende Maade:

	Sørbymagle S.		Kirkerup S.		Ialt i Procent	Danm. i 1890
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder		
—14 Aar	59	67	38	35	45 pCt.	35 pCt.
15—19 -	11	4	6	7	6 -	9 -
20—39 -	32	35	19	16	23 -	28 -
40—59 -	29	22	13	14	17 -	18 -
60 o. fl. -	14	15	3	7	9 -	10 -
uangivet . .	4	5	"	"	" -	" -
	149	148	79	79	100 -	100 -

Det mest iøjnefaldende ved denne Fordeling er det overordentlig store Antal Børn, et Forhold der gaar igen saavel iblandt de mandlige som de kvindelige Individer i begge Sogne. De uproduktive Aldersklasser synes altsaa at have omfattet en ikke saa lidt større Del af Befolkningen, end de gør i vore Dage. Dette gør os paa Forhaand lidet tilbøjelige til at tro paa, at Fødslernes Antal i Datiden har været stort i Forhold til hele Befolkningens Antal [1]).

For det ene af de to Sogne, Sørbymagle, er der bevaret Fødselslister fra de nærmest paa 1645 følgende Aar. I de 5 Aar 1646—50 var det gennemsnitlige Antal Fødsler aarlig 15, i de 10 Aar 1646—55 14. Forholdet mellem disse Tal og det ovenfor angivne Befolkningstal er altsaa omtrent 1 : 20. Men som allerede sagt mangler i Folketallet to Klasser Folk, dels Folk udenfor Bonde-

[1]) Efter at ovenstaaende var skrevet, har Professor Fridericia gjort mig opmærksom paa, at der i Listerne til Hovedskatten 1645 findes et lignende Mandtal fra Kjelby Sogn paa Møen. Dette frembyder meget nær den samme Aldersfordeling som det ovenstaaende fra Sørbymagle og Kirkerup. Af Beboerne (hvorunder Præste- og Herredsfogedfamilien) var

	M.	Kv.	Ialt i pCt.
—14 Aar	133	100	44
15—19 -	24	23	9
20—39 -	63	58	23
40—59 -	27	41	13
60 o. fl. -	33	25	11
	280	247	100

Et Mandtal fra Vallensbæk Sogn er utvivlsomt ganske ufuldstændigt.

standen, dels alle de omflakkende Eksistenser. Begge disse Klassers Børn er imidlertid opførte i Kirkebogens Fødselslister, og det er indlysende, at Tilkomsten af selv nogle faa Snese af saadanne Individer kan influere voldsomt paa Forholdstallet. At navnlig den sidste Klasse, det vagabonderende „Lumpenproletariat", har haft en overordentlig numerisk Styrke i Datiden, fremgaar selv ved en flygtig Betragtning af en Kirkebog; omflakkende Betleres Børn optræder stadig, i hvert Fald i Landsognenes Daabslister, og maaske endog nok saa hyppig her som i Købstæderne. Altsaa kan der paa dette Punkt ikke naaes noget Resultat.

Heller ikke en Betragtning af Forholdene i Købstæderne fører frem. Som bekendt eksisterer der en Fortegnelse over Indbyggerne i Købstæderne fra Aar 1672 (offentliggjort i Danmarks Statistik I). Hvorvidt den er paalidelig, skal jeg ikke her komme ind paa; derimod kan det nok betragtes som givet, at den i bedste Fald kun angiver Tallet paa de bosiddende, ikke paa de i Øjeblikket forhaandenværende Individer. Men derfor er den ubrugelig til en Sammenligning med Fødselstallene. Alligevel vil en Sammenligning indeholde Træk af Interesse. Jeg har derfor optalt Fødselstallene i 4 Byer og beregnet det gennemsnitlige Aarsantal i Aarene omkring 1672. (Se Tab. S. 446.)

Medens der selvfølgelig ikke kan tillægges de Forholdstal, der gælder alle de 4 Byer under ét, mindste Betydning som Maal for Forholdets virkelige Størrelse, frembyder en Sammenligning mellem Byerne indbyrdes en vis Interesse. Det viser sig, at Forholdstallets Størrelse staar i omvendt Forhold til Byens Størrelse. I den større By Helsingør er det overordentlig lavt, i de to middelstore

	Folketal 1672	Gennemsnitligt aarligt Antal Fødsler								Folket.: Fødselst.	
		1672	1671—73	1670—74	1669—75	1668—76	1667—77	1666—78	1665—79	Min.	Maks.
Helsingør	4,033	212	197	198	193	189	185	191	193	19,0	21,8
Holbæk	879	30	33	31	31	31	31	32	31	28,1	29,3
Køge	1,643	63	68	70	68	67	67	67	66	23,5	26,1
Nakskov	1,920	78	77	77	75	72	72	72	71	24,6	27,0
Ialt	8,475	383	375	376	368	359	356	361	362	22,1	23,8

Byer Køge og Nakskov er det en Del højere, og i den lille By Holbæk nærmer det sig til den Højde, det har i vore Dage. Dette er næppe tilfældigt. I Helsingør var der en stadig Kommen og Gaaen af ikke-bosatte Elementer, som ikke opførtes paa Mandtallet, men hvis Børns Daab fylder stærkt til i Kirkebøgerne; i den lille og mere afsidesliggende By Holbæk spillede disse Elementer en langt mere underordnet Rolle. Det vil næppe være uberettiget at antage det Forholdstal, vi her finder (28—29), for det laveste, der kan have været gældende for de danske Købstæder i 2. Halvdel af det 17. Aarhundrede.

I Afhandlingen „Bidrag til Københavns Befolkningsstatistik i Hundredaaret 1630—1730“ (Hist. Tidsskr. 5. III S. 487—549) antager Direktør Rubin, at dette Forholdstal for Københavns Vedkommende har været omtrent 28, saaledes at vi ved at multiplicere det aarlige Fødselstal i København med 28 finder det omtrentlige Indbyggertal i Byen. Det forekommer mig dog, at denne Antagelse ikke er tilstrækkelig underbygget. Den motiveres med, at dette Forholdstal er det laveste, vi finder i København i Tiden fra 1769 til 1879, og at der er

Grund til at gaa saa lavt ned som muligt, naar vi gaar tilbage i Tiden, idet det vistnok tør „antages, at den voksne Befolkning dengang satte forholdsvis flere Børn i Verden end nu for Tiden." Dette er vistnok den almindelige Antagelse [1]), men noget Bevis for den er der, saavidt jeg ved, endnu ikke leveret. Heller ikke Rubin leverer noget saadant. Hans Hovedargumenter er dels at „saavel ifølge Sagens Natur som ifølge de historiske Forhold tør den Resignation, der hører til at indgaa sene og dermed forholdsvis ufrugtbare Ægteskaber, anses ejendommelig for vor Tid og hørte ingenlunde Fortiden til", dels at Datidens Samfundsopfattelse betragtede et stort Folketal som heldigt og derfor ansaa det for en priselig Gerning at sætte saa mange Børn ind i Verden som muligt. Det er disse to Betragtninger, om hvilke jeg (Den gamle Adels Forfald S. 84) skrev, at de „har næppe nogen Værdi som Bevis". Med Hensyn til den første, der jo iøvrigt fremsættes i en yderst betinget Form, da er det sin egen Sag at stille en saadan folkepsykologisk Diagnose for en fjærn Tidsalder. Forholdene indenfor dette Aarhundrede peger jo ogsaa, forsaavidt som de kan konstateres, i ganske modsat Retning; af hver 100 viede Mænd var i Femaaret 1855—60 de 16 under 25 Aar, men i 1890—95 de 26; for Kvindernes Vedkommende var de tilsvarende Tal 37 og 48. Ogsaa blandt de adelige Mænd i det 16. og 17. Aarhundrede finder vi først fra det 35. Aar Vielsestendensen optrædende

[1]) Den deles iøvrigt langtfra af alle. Med stor Bestemthed, uden dog at fremlægge noget Bevis, siger t. Eks. Falbe-Hansen (Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I S. 121): „Børnefødslerne — og saavidt man kan skønne ogsaa Ægteskaberne — var den Gang færre end nu".

med samme Styrke som i vore Dage, og Giftermaalsalderen var gennemsnitlig ikke saa lidt højere iblandt dem, end den er nu. Og hvad angaar den anden af de to Bemærkninger, da er det tvivlsomt, i hvor høj Grad de socialøkonomiske Betragtninger nogensinde har præget sig i en Befolknings Giftermaalstendens og Børnetal. Disse Forhold influeres næppe stærkt af de økonomiske Synsmaader, men i højeste Grad af de økonomiske Vilkaar. Og blandt disse ligger det da nær at tænke paa Haandværksvendenes Stilling; det kan vel næppe betvivles, at disse i de allerfleste Tilfælde opsatte at gifte sig, indtil den forholdsvis sene Alder, da de selv kunde etablere sig[1]), medens den moderne Lønarbejder som Regel indgaar Ægteskab i en ung Alder, da hans økonomiske Vilkaar er bedst. Ogsaa paa Landet har noget lignende efter al Sandsynlighed gjort sig gældende; Bondesønnen har vel i de fleste Tilfælde ventet med at gifte sig, til han selv fik Gaard; et udsigtsløst Landarbejderproletariat eksisterede kun i ringe Omfang.

Imidlertid er dette jo kun Betragtninger imod andre Betragtninger; vi skal prøve, om det ikke er muligt ogsaa at finde positive Fakta, som er i Stand til at kaste Lys over Spørgsmaalet. Der viser sig da fire forskellige Faktorer, som man nødes til at søge Oplysning om: Befolkningens Fordeling efter Aldersklasser, Ægteskabstilbøjeligheden og Ægteskabsalderen, Børnetallet pr. Ægteskab og endelig de uægte Fødslers relative Hyppighed.

Med Hensyn til det første stiller Sagen sig saaledes, at jo stærkere de uproduktive Aldersklasser forholdsvis er repræsenteret, des større vil under iøvrigt lige Forhold

[1]) Smlgn. t. Eks. Fridericia i Hist. Tidsk. 6. II S. 260—261.

det Tal blive, hvormed Fødslernes Antal skal multipliceres for at frembringe Folketallet. De uproduktive Aldersklassers Andel i Befolkningen er atter bestemt dels ved Fødselshyppigheden, dels ved Dødeligheden paa de forskellige Alderstrin, og af disse to Forhold er det første netop det, det gælder om at belyse, og det sidste er saa temmelig ukendt for os. Det er ikke nok at gøre opmærksom paa den i Datiden utvivlsomt saare høje Dødelighed i de spæde Aar, der maa have virket deprimerende paa Forholdstallet mellem Folkemængde og Fødsler; det er muligt, at Dødeligheden ved Overgangen fra den uproduktive til den produktive Aldersklasse kan have været relativt endnu højere, hvad der vilde virke i modsat Retning. Vi nødes til at lade dette Punkt ligge; det eneste Materiale, vi i denne Henseende besidder, er de ovenfor resumerede Mandtal fra Sørbymagle, Kirkerup og Kjelby Sogne, der viser et relativt højt Antal Medlemmer i de uproduktive Aldersklasser og saaledes tyder i Retning af, at det søgte Multiplum snarere er højere end lavere, end det er i vore Dage. Men det skal villigt indrømmes, at dette Materiale er altfor simpelt til at bygge nogen Slutning paa.

Heller ikke i Henseende til Spørgsmaalet om Ægteskabstilbøjelighed og Ægteskabsalder kan der fremføres noget afgørende. Hvad der kan siges i saa Henseende, er sagt ovenfor. Det peger altsammen i Retning af en højere Ægteskabsalder, i hvert Fald for Mændenes Vedkommende, end den moderne, altsaa ligeledes i Retning af et højere Multiplum end det moderne.

Dette bestyrkes ved en Undersøgelse af Forholdet mellem Vielsernes og Ægtefødslernes Antal. For de 8 Aar 1673, 1697—1700, 1702—1704 anføres i Rubins Ar-

tikel Tallet saavel paa Vielser som paa ægte Fødsler i København. Tallet for det første af disse Aar er sikkert ganske abnormt; bortser vi fra det, finder vi i de 7 øvrige Aar 317 ægtefødte Børn for hver 100 Vielser; i 1890—94 var det tilsvarende Tal 324, altsaa i hvert Fald ikke lavere. En lignende Beregning kan anstilles for visse af de undersøgte Landsognes Vedkommende. Jeg har optalt Antallene dels af Vielser dels af Fødsler indenfor Ægteskab i følgende Sogne: 1. 1760—62, 1766—79; 2. 1648—89; 4. 1645—65; 1677—1749; 11. 1653—1729, 1750—79; 13. 1650—69, 1700—29; 19. 1641—45, 1648—1737, 1745—57; 20. 1694—1725; 21. 1620—49; 23. 1680—99, 1740—79; 24. 1620—49; 25. 1646—89; 30. 1732—70, 1772—79. Optællingen har givet følgende Resultat

—1699:	1695	Vielser,	5344	ægtef.,	altsaa	32	æf.	pr.	10	V.
1700—49:	1359	—	4560	—	—	34	-	-	-	-
1750—79:	525	—	1945	—	—	37	-	-	-	-
					Gennemsnitlig	34				

I Femaaret 1890—94 var det tilsvarende Tal i Sjællands Landdistrikter 38. Altsaa ikke blot var det gennemsnitlige Børnetal pr. Vielse betydelig lavere i Datiden, end det er nu, men det bliver ogsaa lavere og lavere, jo længere vi gaar tilbage. Og ogsaa dette peger jo tydelig i Retning af et højt Multiplum[1]).

[1]) De tilsvarende Tal fra Nakskov 1618—26 (Hist. Tidsskr. 2. V S. 190) og Frue Sogn i København 1651—57 (Hist. Tidsskr. 6. II S. 232), begge Steder 20 Fødsler (saavel ægte som uægte) pr. 10 Vielser, er aabenbart altfor smaa til at svare til de virkelige Forhold. Mere Vægt tør der vistnok lægges paa Tallene fra Ribe Domsogn 1685—99 (Jydske Saml. I. S. 118—119), 31 ægte Fødsler for hver 10 Vielser. — Til Sammenligning kan

Endelig er der Spørgsmaalet om de uægte Børns relative Hyppighed. Dette Forhold er en stærk Skiften underkastet, som det er muligt ret klart at paavise. Jeg har optalt de uægte Børns Antal i følgende Sogne: 1. 1760—62, 1766—79; 2. 1648—89; 4. 1645—1749; 6. 1695—1713, 1715—49; 11. 1645—1729; 13. 1650—69, 1710—29; 17. 1655—66, 1680—1708; 19. 1641—45, 1647—1737, 1745—57; 20. 1694—1733, 1739—79; 21. 1620—49; 23. 1680—99, 1738—79; 24. 1620—49, 1646—89; 27. 1700—12, 1715—19, 1733—49; 30. 1653—84, 1687—94, 1732—79. Optællingen har givet følgende Resultat:

—1699:	ialt 7564	fødte, deraf 752	udenf. Ægtesk.,	alts. 9,9 pCt
1700—49:	- 7188	- - 363	- -	- 5,1 -
1750—79:	- 3020	- - 86	- -	- 2,8 -
Ialt:				6,0

anføres, at man i John Graunts Observations upon the Bills of Mortality (Ny Udg. i The economic Writings of Sir William Petty, ed. by Ch. H. Hull. Cambridge 1899. II S. 412—421) i tre engelske Provinsdistrikter Tiverton (Devonshire) fra 1560—1664, Cranbrooke (Kent) fra 1560—73 og 1576—1649 og Romsey (Hampshire) fra 1569—1658 finder 39 Fødsler for hver 10 Vielser, medens det tilsvarende Tal i de samme Distrikter i 1896 var 41. Indenfor den Periode, hvorfra disse Opgivelser stammer, er der en tydelig Opgang. Det tilsvarende Tal er

	Tiverton	Cranbroke	Romsey	Ialt
—1609:	36	39	35	37
1610—:	39	41	45	40

Ogsaa de Vielses- og Fødselslister fra tyske Stater i det 18. og Slutningen af det 17. Aarhundrede, der findes i Bilag 21—23, 25—30, 35—36 til første Bind af Süssmilchs Göttliche Ordnung (4. Udg. Berl. 1775), peger i Retning af en svag Vækst i Antallet af Fødsler pr. Vielse (i samtlige 10 Lister er det gennemsnitlige Tal før 1724: 3,89, efter 1735: 3,95).

Dette Gennemsnitstal er betydelig lavere end det, der i Aarene 1890—94 fandtes i de sjællandske Landdistrikter (6,8). Ejendommeligst ved ovenstaaende Tabel er dog den paafaldende Nedgang i de uægte Fødslers Antal. Nogen Forklaring paa denne Nedgang skal jeg ikke forsøge at give; jeg skal kun gøre opmærksom paa, at ganske den samme Nedgang, maaske endog endnu mere voldsom, viser sig i Byerne. I København udgjorde de uægte Børn i Procent af samtlige

1651—60: 9,7
1662—68: 7,9
1672: 5,2
1675—85: 3,8

I 1890—94 var det tilsvarende Procenttal 20,7, altsaa mere end dobbelt saa højt som det højeste konstaterede Tal i det 17. Aarhundrede. Fra de 4 Købstæder Helsingør, Holbæk, Køge og Nakskov har jeg optalt Antallet af uægte Fødsler i de to Perioder 1664—71 og 1672—79 (for Helsingørs Vedkommende dog kun fra det ene af de to Sogne, Olai Sogn). Denne Optælling giver følgende Resultat:

Helsingør (Olai S.)	1664-71:	1020 f.,	deraf	98 uæ.,	9,6	pCt.
Holbæk	— :	285 -	—	53	— 18,6	-
Køge	— :	524 -	—	84	— 16,0	-
Nakskov	— :	573 -	—	52	— 9,1	-
Ialt	— :	2402 -	—	287	— 11,9	-
Helsingør (Olai S.)	1672-79:	956 f.,	deraf	73 uæ.,	7,6	pCt.
Holbæk	—	230 -	—	32	— 13,9	-
Køge	—	519 -	—	56	— 10,8	-
Nakskov	—	555 -	—	45	— 8,1	-
Ialt	—	2260 -	—	206	— 9,1	-

Paa dette ene Sted finder vi, altsaa i Modsætning til tidligere, en højere Procent end i Nutiden[1]) (1890—94 i samtlige Købstæder uden København 7,6), men dette skyldes aabenbart den ændrede sociale Betydning, Hovedstaden har faaet.

Ellers peger alting uden Undtagelse bort fra Tanken om den i Forhold til Nutiden høje Fødselshyppighed i Datiden; Tallene for Fødslerne saavel udenfor som indenfor Ægteskab taler imod den; de spredte Oplysninger om Ægteskabstendensen og om de uproduktive Aldersklassers relative Talrighed, man har, stemmer ilde med den. Jeg ser ikke, hvorledes den kan forliges med de Kendsgerninger, der er fremdraget; jeg ser heller ikke, hvorledes den kan bringes i Overensstemmelse med den Samfundsrevolution, som dog bevislig er foregaaet i Løbet af det sidste Aarhundrede. Jeg tror derfor, man nødes til bestemt at lade dem falde.

Hovedresultatet af min Undersøgelse er dette, at den sjællandske Landbefolkning fra Midten af det 17. Aarhundrede til Tiden omkring den første Folketælling, bortset fra den store Nedgang i 1650'erne, har befundet sig i Tilvækst, maaske afbrudt af enkelte Perioder med en svag Nedgang; stærkest var Tilvæksten omkring Aar 1700, i den følgende Tid blev den langt mindre. Men selv da den var paa sit Højdepunkt, var den betydelig svagere, end den er i vore Dage. Og Grunden hertil maa søges ikke blot i en højere Dødelighed, men ogsaa i en relativt lav Fødselshyppighed.

[1]) I Ribe Domsogn (Jydske Saml. I S. 116—118) er derimod det tilsvarende Procenttal noget lavere fra 1623 til 1700, nemlig 7,2. Den samme Aftagen i Uægtefødslernes Hyppighed som andetsteds iagttages her. For 1623 til 1660 var Procenttallet 7,6, fra 1661 til 1700 kun 6,6.

Naar jeg har indskrænket denne Undersøgelse til kun at omfatte de sjællandske Landdistrikter, har Grunden ikke været den, at en lignende Studie over de øvrige Landsdele ikke har kunnet anstilles. Der findes sikkert i Kirkebøgerne Materiale til ogsaa at belyse Udviklingsgangen i de andre Dele af Danmark. Men jeg har fundet det rigtigst at afgrænse Iagttagelsesfeltet til et enkelt nogenlunde snævert Omraade, hvor man har i hvert Fald en vis Sikkerhed for, at de Resultater, der kunde fremdrages, var typiske for hele Omraadet. Hvorvidt Udviklingsgangen har været en lignende i de andre Landsdele, faar altsaa staa hen, indtil der er draget nyt Materiale frem. Hvor vigtigt til Forstaaelsen af hele vor sociale Historie det vilde være, om vi havde en sikker Forestilling om Befolkningens Tilvækstforhold i ældre Tid, behøver ikke at siges.

Bondeoprøret 1441.

Af

Knud Fabricius.

„Først da rømmer de Morsing',
og saa de Forrædere af Thy;
efter da stod de Vendelboer,
de vilde ikke fly".

Det er Linjer, som ville lyde bekendte for de fleste, selv om maaske ogsaa de flestes Kendskab til Folkevisen indskrænker sig til netop disse fire Linjer. Dog i een Del af vort Land have disse Vers en ganske særlig Klang, i Egnene nord for Limfjorden, der hvor Trap (V, 117) fortæller, at Vendelboerne til helt ned i dette Aarhundrede anvendte dem paa deres Naboer mod Vest, naar Uenighed kom op imellem dem.

Jeg skylder Prof., Dr. phil. Kr. Erslev megen Tak for at have gennemgaaet denne Afhandling og givet mig flere værdifulde Rettelser og Tilføjelser. Ligeledes har Arkivar Thiset, Underbibliothekar Weeke og Skolelærer J. Rasmussen i Husby staaet mig bi paa forskellig Maade, den første med personalhistoriske Oplysninger, den sidste med Meddelelser om den stedlige Tradition. Hr. Weekes Hjælp har været mig uundværlig ved Læsningen af Svanings meget vanskelige Haandskrift. Ogsaa disse tre Herrer bringer jeg herved min bedste Tak.

Men som sagt, Kundskaben til Bondeoprøret i 1441 har for de flestes Vedkommende indskrænket sig til disse faa prægnante Linjer, og Historikerne have sjældent følt sig dragne til at udrede Traadene i en Begivenhed, hvorom Beretningerne vare saa faa og tørre. Kun tre Forfattere have i dette Aarhundrede taget Spørgsmaalet op, og af dem kan endda kun den enes Behandling regnes for et egentlig historisk Arbejde. Jahn har i sin „Danmarks politisk-militære Historie under Unionskongerne" givet et kort, delvis fejlagtigt Afrids af Begivenheden; foruden ham har Digteren Goldschmidt behandlet Æmnet historisk i sin „Dagbog fra en Rejse i Vendsyssel og Thy", og Historikeren Tyge Becker gjort det til Genstand for digterisk Behandling i sin Fortælling „Bondekrigen". Naar det tilføjes, at det sidste Arbejde er det lødigste, ogsaa set fra et historisk Standpunkt, vil man indrømme, at det ikke er for tidligt, man nu endelig en Gang paa en ædruelig Maade søger at faa Rede paa, hvad det egentlig var, der foregik i Danmark i den første Halvdel af Aaret 1441. Endnu lever vi nemlig paa den hvitfeldske Behandling, som stadig afskrives, selv af en Historiker som Allen i hans „Haandbog i Fædrelandets Historie". Dog kan Hvitfeld af denne Grund ikke vække mere Tillid hos Nutidens Mennesker, der ere vante til at se meget kritisk paa det 16de Aarhundredes historiske Hovedforfatter.

Det vil da være naturligt at gennemgaa Beretningerne en for en i kronologisk Rækkefølge, og vi maa begynde med Folkevisen. Den hører til vore ældste Kilder og er, i Modsætning til saa mange andre Folkeviser, en virkelig historisk Kilde; desuden maa vi nødvendigvis gøre os bekendte med den for at forstaa, i

hvor høj Grad den har paavirket de efterfølgende Tiders Historieskrivning. Den gamle Vise foreligger for os i to Redaktioner, Adelsdamen Sofie Sandbergs og Vedels i den bekendte Liljebjergsudgave. I Forbigaaende kan det bemærkes, at de nævnte Forfattere kun havde Adgang til Visen i den vedelske Skikkelse.

Undersøge vi da denne, naa vi hurtigt og sikkert til et Resultat; Vedel har, tro mod sine Sædvaner, behandlet sin Vise meget frit. Hvilken Opskrift han har haft liggende for sig, kan naturligvis ikke siges, men paa enkelte Punkter maa den have frembudt Nuanceforskelligheder fra den Sofie Sandbergske Redaktion; dog i det hele har den været denne saa lig, og Afvigelserne ere saa typisk vedelske, at man med nogen Forsigtighed tør lægge Sofie Sandbergs Afskrift til Grund og ud fra denne maale Karakteren af Vedels Tilføjelser.

Hans Forandringer vise sig da at være af dobbelt Natur; dels ønsker han at lokalisere Beretningen og hæfte den til kendte historiske Personer, dels lægger han en Tendens ind i den, hentet fra hans egen Tid. Selvlavede Vers anvendes i stort Maal, og naar Tankegangen i Originalen bliver forvirret, søger han at rede Garnet ud, men desværre ikke med Held.

Den gamle Vise har kun to historiske Navne, Kong Kristoffers og Henrik Tagesens; ud fra dem slutter Vedel nu videre. Visens „Hertug af Bern" bliver til Hertug af Beierland; naar Kongens Morbroders Hustru hedder Fru Seluerlad (Vers 4), forandrer Vedel det til Cecilie, da han ved, at Kong Erik havde en Frille af dette Navn. Agersbro bliver til Agersborg Grunde, og naar den gamle Opskrift fortæller os om Bønderne, at „de red frem for Aalborg Sund, frem ad de „holle weye" [= hule

Veje]“ (Vers 11), bliver det hos Vedel til, at „de red frem for Aalborg Sund, frem for Huseby Vejle“. Dristigst er han vel nok, naar han forandrer sin Originals Slutningsvers:

Nu er Hertugen af Bern
og saa hans Broder,
de ligger baade vejet
i Opsyssel By —

til:

Hertugen udaf Bayerland
og saa hans brune Fole,
de ligge begge i Vejen omkast
saa dybt i Huseby Hule [1]).

Et Vers, der er tolket med megen Skarpsindighed hos en senere Tids Historieskrivere, naar de skulde kombinere Hertugen og hans brune Gangers Fald i Husby Hule med Kampens øvrige Momenter.

Langt mere hetydningsfuld og farlig end disse Smaaforandringer er dog den utilslørede Tendens, som springer frem paa alle Punkter hos Vedel, og som han gennemfører uden ringeste Hensyn til, at hans Original har sine Sympathier og Antipathier just paa de modsatte Sider af, hvor han fæster sine. Sofie Sandbergs Vers 7—9 lyder:

Det var Kong Kristoffer,
kærde han sin Vaande:
„Jeg er af mit eget Land
baade skændt og brændt“.

[1]) Verset i dets vedelske Skikkelse er atter, som saa hyppigt sker, gaaet ud i Folket og lyder nu i Omegnen af St. Jørgensbjerg saaledes:

„Hertugen af Holsterland
med sin brune Fole,
han ligger under Sten
deroppe i Husby Hole“.

„Er I af Eders eget Land
baade skændt og brændt;
siger mig Eders Skademand,
jeg hævner det, om jeg kan".

„Siger jeg Eder min Skademand,
I *hævner det ikke saa brat;*
de Bønder, de samler dennom sammen
i Skare
baade Dag og Nat".

Vedel derimod foretrækker at omdanne disse Vers paa følgende Maade (Vers 8—9):

Det var unge Kong Kristoffer,
og klagede han sin Vaande:
„Mig ere affaldne mine egne Bønder,
de ville mig gaa fra Haande.

Mine ædle Mænd, I stande mig bi,
I Borgere og ligesaa;
Det skal være saa ringe en Umag
de Bønder som Gæs at slaa!"

Og Psykolog er Vedel sikkert heller ikke, ellers maatte han have følt, at den Mistrøstighed, der ligger i Kongens Ord i de første Linjer, aldeles ikke staar i Samklang med den straks paafølgende Sejrsvished.

Fra dette aristokratiske Standpunkt danner Vedel ogsaa sine øvrige Tilføjelser: Kristoffer bliver „hin bolde": om Oprørerne hedder det (Vers 11), at „de mente sig have straks vunden Spil, de havde ej bedre Forstand." Dette udarter ligefrem til det komiske; naar Henrik Tagesen i den ældre Opskrift (Vers 15) slaar 8 Riddere ihjel, føler Vedel sig tilskyndet til at substituere „syv Mænd". Og endelig føjer han til Slutningen et tarveligt.

moraliserende Vers, som det ikke en Gang lønner sig Umagen at citere.

Det Resultat, som Sv. Grundtvig[1]) allerede tidligere antydede, naa da ogsaa vi til. Vi kunne, blot endnu stærkere, hævde, at det eneste originale hos Vedel er en Række vilkaarlige Tilføjelser og Forandringer. Derfor vende vi os hurtigst til den eneste virkelige Folkevisekilde: Sofie Sandbergs Haandskrift.

Den indleder med at fortælle, at

1. Hertugen udaf Bern,
han er en Herre saa rig;
der er ikke i alle Bederland
nogen, der ham er lig.
Omkv. Hertugen udaf Bern,

og gaar saa over til at berette om, hvorledes Kong Kristoffer (Vers 2—3) er i Færd med at kalde alle sine Mænd sammen til Ting, men Sendebudene komme tilbage og erklære:

„vi kunde ikke Eders Morbroder
for hans Hustru faa".

Kong Kristoffer rider nu selv af Sted (Vers 4—5) og træffer i Borggaarden Fru Sølverlad („Seluerlad") „vel svøbt i Maar". Han spørger hende om Morbroderen og opfordrer hende til ikke at dølge denne for sig, og hun svarer i følgende, meget forblommede Ord:

Vers 6. „Er Din Morbroder hjemme,
han døll sig ikke for Dig;
kommer han ud af Landet i Aar,
han kommer ret aldrig til mig".

[1]) Indledning til Visen i Danmarks gamle Folkevise III pg. 601—606.

Saa følger en Række Vers (7—9), som allerede ere citerede ovenfor:

Det var Kong Kristoffer
— — — — — — —
til: I hævner det ikke saa brat;
de Bønder, de samler dennom sammen i Skare
baade Dag og Nat;

Vers 10. De Bønder, de samled dennom i Skare
baade over Mark og Hede;
de kejsed dem en Høvedsmand,
Henrick Tagissenn mon han hedde.

11. De red frem for Olborg Sund,
frem ad de hule Veje;
for da red deres Høvedsmænd tre,
de maatte vel klæde en Stejle.

12. De red frem ad Agersbro,
frem ad Agersborg-by:
De satte Ild paa Kongens Gaard,
det stod saa højt i Sky.

Saa kommer der to Vers (13—14) efter det bekendte Folkevisemønster: „Det første Ridt, de sammen red, de Helleder vare baade stærke o. s. v.“ og „Det andet Ridt, de sammen red o. s. v.“ I det første Vers er det „Marsti Palæssen“, som driver saa langt i Mark; i det andet er det Henrik Tagesen, som lader sit Liv. Derefter fortælles det, at Henrik Tagesen

15. han worde [=værgede] sig alt saa vel;
siden han kom paa sine Knæ at staa,
vel 8 Riddere slog han ihjel.

16. Det var Henrik Tagesen,
saa sig op til Sky:

„Nu da rømmer de Morsing'
og saa de Forrædere af Thy".

17. Først da rømmer de Morsing'
og saa de Forrædere af Thy;
efter da stod de Vendelboer,
de vilde ikke fly.

18. Efter stod de Vendelboer.
de vilde ikke fly;
saa bygged de dem en Vognborg,
derfor lod de deres Liv.

Og endelig som Vers 19 det allerede citerede Vers om Hertugen af Bern og hans Broder, hvormed Visen afsluttes.

Allerede Svend Grundtvig har været inde paa en Kritik heraf. I Indledningen til Visen paaviser han, at det sidste Vers om Hertugen og hans Broder, der ligge „vejede" i Opsyssel By, er ganske forstyrret; og han siger, at dette Vers og det første efter hans Mening næppe høre denne Vise til, men ere Laan fra en ældre med et andet Æmne, men med Omkvædet: Hertugen udaf Bern, som man saa har laant til den foreliggende om Bayerns Hertug paa Danmarks Trone; endelig henviser han til en tilsvarende Forstyrrelse ved en anden Vise (Ungen Sverker).

Der er meget, som taler for, at Grundtvig har Ret i denne sin Mening, og skal man da søge denne Hjælpevise et Sted, maa man naturlig føle sig dragen til de egentlige Kæmpeviser. Ved Ordet Bern ledes Tanken hen paa Viserne om Kong Diderik af Bern og hans Kæmper (Grundtvig I, Nr. 7), hvor Opskrift A's Begyndelse nok i sit Indhold kunde minde om vor Vise:

Kong Diderik sidder paa Bern,
han roser af møgit Vælde;
saa mange haver han tvunget under sig
baade Kæmper og frie Helte.
Der stander en Borg, hedder Bern; han bor derpaa
Konning Diderik.

Man kunde jo tænke sig, at en nu tabt Opskrift har nærmet sig endnu mere til vor Vises Begyndelsesvers.

Men det er fristende at fortsætte paa den kritiske Bane, hvorpaa Sv. Grundtvig slog ind. Først og fremmest stødes man, naar man naar til de to Vers om det første og det andet Ridt. Det er Vers, som ofte dukke frem i vore Folkeviser kun med forskellige Navne, hver Gang man vil skildre et Slag. De synes at være laante fra Skildringen af et Dystridt: saaledes findes der en Vise bevaret med ikke mindre end fem Turneringsløb, skildrede i lige saa mange Vers efter ovenstaaende Mønster[1]). Men derfra ere de benyttede dels i de egentlige Kæmpeviser, saaledes den ovenfor citerede om Kong Diderik og hans Kæmper, dels i de senere historiske Folkeviser, som Dronning Margretes[2]) og den her behandlede. Det er aabenbart Vers, som have ligget Visedigterne lige paa Tungen og ere brugte, hver Gang man manglede Selvsyn af den Begivenhed, man skildrede, uden derfor i Almindelighed at kunne udskydes af Viserne som uægte, thi de have aabenbart haft deres Plads der fra den Dag, Folkevisedigterne selv føjede dem derind. Men med vor Vise forholder det sig paa en egen Maade. Thi man maa forbavses, naar man

[1]) Da. gl. Folkeviser IV Nr. 329.
[2]) ibid. III Nr. 159.

efter at have hørt om Henrik Tagesen i Vers 14, at „han lod sit Liv alt der", i næste Vers ser ham kæmpe tappert og værge sig selv i Dødens Stund, og yderligere i det paafølgende Vers hører, — at han retter sine Øjne et helt andet Sted hen og siger de berømte Linjer: „Nu da rømmer ..." Det er jo en ganske retrograd Bevægelse, vi her se foregaa. Selv i almindelig moderne Fortælling er det dog ikke Skik at berette først om en Mands Død, saa om hans Kamp og dernæst om, hvad han gjorde ved en eller anden Lejlighed før denne Kamp. Thi det kan dog vel ikke være, mens han er sunket i Knæ og værger sig med Fortvivlelse, at han opdager Thyboernes Forræderi og har sine Tanker derved? Man kan paa dette Punkt sammenligne Visen med den om Kong Diderik og Holger Danske[1]); her forekommer der et Vers, som minder om vor Vise:

Det saa var stærk Diderik,
han ser sig op i Sky:
„Det er Tid, vi drager til Berme igen,
vi have her ingen Ly".

Men her staar dette modløse Udbrud som Indledning til en Flugt efter et tabt Slag og altsaa fuldkommen paa sin Plads i Modsætning til det tilsvarende i Kristoffervisen. Den Tanke paatvinger sig derfor, om Versene: Det første Ridt og det andet Ridt o. s. v. i denne Vise ikke snarere skulde være Indskud, muligvis Laan fra samme Dideriksvise, hvorfra, som ovenfor set, det første og det sidste Vers kunne antages at stamme. Vers 15, om Henrik Tagesens Mandemod, har vel saa staaet ved

[1]) ibid. I Nr. 17

Visens Slutning, og et Tegn herpaa er det, at Svaning, der vistnok har benyttet Visen, fortæller dette Træk ved Slutningen af sin Beretning. Men man kunde da tænkes at have flyttet dette Vers op i Nærheden af Verset om det andet Ridt for ikke at have det fjærnet fra Beretningen om hans Død med en Afstand af tre Vers, men kunne samle alle tre Oplysninger om ham paa eet Sted. Hvis de her fremsatte Tanker ere rigtige, vilde altsaa en Rekonstruktion af Visen kunne gennemføres, hvis man bortskar Versene 1, 13, 14 og 19 og desuden flyttede Vers 15 bort fra sin nuværende Plads; herved vilde der ganske vist fremkomme et Hul i Fortællingen, men Resultatet vilde maaske være nok saa tilfredsstillende, som hvis man bevarer den nuværende kejtede Forbindelse.

Og dog vil man næppe kunne standse hermed. Det er allerede bemærket, hvor forstyrret Vers 6 lyder, især naar det sammenholdes med lignende Vers i andre Viser[1]), og at udrede Meningen er sikkert mere, end nogen tør paatage sig. Men værre bliver det, naar vi gaa over fra Vers 6 til 7. Vi forlod Kong Kristoffer i Fru Sølverlads Selskab, og nu begynder han pludselig „at kære sin Vaande". Over for hvem? For Fru Sølverlad, hans egen Fjende? Og hvad værre er, skulde det være hende, som i næste Vers tilbyder at hævne ham paa hans Skademand? Nogen anden er nemlig endnu ikke bleven indført talende; hun fører stadig Samtalen med Kongen fra Vers 6 af. I hvert Fald maa man vel tænke sig, at der er bortfaldet nogle Linjer foran Vers 7, hvor Overgangen er saa brat, og at her en eller anden Stormand

[1]) f. Eks. VI Nr. 319, Vers 5—6; og Nr. 351.

er traadt frem, som med Føje har kunnet give Kongen de gode Løfter om Hjælp. Bag Fru Sølverlads Navn ligger sagtens Cæcilies, og vi har her maaske et Minde om Samtidens Opfattelse af Forholdet mellem Kong Erik og hans Dronnings Terne, som man jo mente holdt Kongen tilbage paa Gulland. Men i det hele byder disse første Vers af Visen (2—6) ikke paa historiske Oplysninger af nogen Art, skønt de paa den anden Side ikke kunne vrages som uægte; man maa vel tænke sig, at Digteren, der efter Visens sidste Halvdel at dømme har levet tæt op til Begivenheden og udtaler sig saa troværdigt derom, har boet i en afsides Egn af Landet og kun haft sikre Oplysninger om selve Oprøret, som var foregaaet lige for hans Øjne. Derfor turde vi, naar Talen er om at benytte Visen som historisk Kilde, anses for berettigede til ganske at se bort fra den første Halvdel og alene holde os til, hvad den sidste i sin udrensede Skikkelse har at byde paa af historisk Værd.

Først er det den Stemning, ud fra hvilken Visen er digtet, som falder skarpt i Øjnene: Den aander dyb Respekt for den overvundne Part, og skønt hele den midterste Del og Slutningen sandsynligvis ere gaaede tabte, turde man af vort Brudstykke næsten paastaa, at Sympatien er paa Bøndernes Side. Nu da den vedelske Fernis er skrabet af, viser det sig klart, hvilken Forskel der er mellem den Opfattelse af Bonden, som kommer frem i den oprindelige Tekst og i det 16de Aarhundredes Behandling. Man tør vel nok tage dette som et Kriterium ved en Fastsættelse af Affattelsestiden. Digtet kan sikkert ikke være fremkommet længe efter de forefaldne Begivenheder. Det er bekendt, hvilke Forandringer det 15de Aarhundrede og særlig dets sidste Halvdel frem-

bragte i den danske Bondes Tilstand, mest paa Øerne, hvor vi jo allerede 1446 have „Laalands Vilkaar"; selv om dette ikke berørte den nørrejydske Bonde direkte, kan man dog vel næppe betvivle, at det 15de Aarhundrede ogsaa har betegnet en Nedgang for ham. Ud fra denne Tankegang maa man være berettiget til at drage Tidspunktet for Affattelsen stærkt op mod Oprøret. Men ogsaa andre Kriterier bydes der os; Visen nævner Lokaliteter som Aalborgsund, Agersund og Agersborggaard, og den fortæller udtrykkeligt, at Vendelboerne, Thyboerne og Morsingerne vare Deltagere deri. Oprørets Høvding og Tallet paa Høvedsmændene nævnes ogsaa; kort sagt, der er ingen af disse vage Benævnelser[1]), som betegne lang Afstand i Tid fra den foregaaede Handling. Alt dette tyder paa en tidlig Fremkomst, og selv om man vel ikke med Sv. Grundtvig tør formode, at den er „lagt af en Svend i Kongens Hær, der ingen politisk Anskuelse havde, men vel Øje og Hjerte for Heltemod, hvor det end viste sig", thi saa objektiv havde vel næppe en Sejrherre været, er man dog berettiget til at regne den blandt vore ældste Kilder til Kampen (desværre kun et Brudstykke af en Kilde) og gætningsvis sætte den jævnaldrende med den svenske Rimkrønike i dens afsluttede Form (1452).

[1]) Den „Marsti Palæssen", som nævnes i det efter min Mening uægte Vers 13, gør derimod et temmelig upaalideligt Indtryk. Han forekommer heller ikke blandt Rigsraaderne som Underskriver paa noget samtidigt Dokument. Prof. Erslev oplyser derhos, at Marskembedet ikke besattes under Margrete og Erik af Pommern, og at det rimeligvis først igen kom frem i Kristoffers senere Aar. Arkivar Thiset kender ingen Stig Pallessøn fra denne Tid, men anser Navnet for en Sammenblanding af Navnene paa den bekendte Marsk Stig og Marsk Palne, en mægtig Mand paa Valdemar Atterdags Tid.

Af historisk Udbytte giver den, som allerede sagt, Oprørets Skueplads, Overanførerens Navn og Høvedsmændenes Tal; dernæst Fremrykningen mod Aalborg-sund og Afbrændingen af Agersborggaard. At Oprøret i Virkeligheden strakte sig langt Syd for Limfjorden, ved den intet om; den holder sig til den Del af Begivenheden, der laa inden for Forfatterens Synskreds og førte til den store afsluttende Katastrofe. Efter Lakunen, som maa have indeholdt Kongehærens Ankomst, Beskrivelsen af Slagpladsen og Begyndelsen af Kampen, fortælles der om Forræderiet, og først derefter[1]) bygge Vendelboerne deres Vognborg; i denne Tilflugt værge de sig saa til det sidste. Her kæmper ogsaa Henrik Tagesen sin sidste mandelige Kamp; om han er bleven lagt paa Stejle, oplyses ikke. Visen bryder brat af, og der synes at mangle i hvert Fald eet afsluttende Vers. Der tales kun om een Kamp og ikke om nogen forudgaaende Sejr for Bønderne.

Til Slut kan det dog vel ogsaa lønne sig at kaste et Blik paa Folkevisen fra et rent kunstnerisk Standpunkt. Thi den kan taale en saadan Vurdering; vi ville finde Skønheder at glæde os ved, som staa over meget af, hvad vi ere vante til at møde ved vore Folkeviser. Efter Indledningen lyder først Kongens Klage og hans bratte Afvisen af al Trøst; Opmærksomheden er nu bleven spændt, og fint og behændigt føres vi fra Kongens sidste Replik gennem Fælleslinjen „De Bønder, de samler dennom sammen i Skare" midt ind i selve Begivenhederne. Vi se Sammenstimlingen i Vendsyssel,

[1]) Dette er øjensynlig en Forveksling af Visens Forfatter, bl. a. overbeviser Kristiern Pedersens Fortælling os herom.

Kaaringen af Høvedsmanden, Toget af Sted og Plyndringen[1]). Og bag alt dette lyder som en manende Akkord:

„De maatte vel klæde en Stejle". [2])

Saa følger de tre berømte Kædevers 16—18 om Morsingernes og Thyboernes Forræderi og Vendelboernes Mandemod. To Gange høre vi om Forræderne, to Gange om deres Modsætninger, de djærve Vendelboer; bedre kunde Forfatteren ikke betegne hele Fortællingens Kærnepunkt og fordele Lys og Skygge. Det er disse Vers, som lyde i ens Øre, naar man slutter Læsningen, og man forstaar, hvorfor de maa blive staaende, mens Visen selv uddør, og hvorfor de som Mundheld fra Vendsyssel have gaaet deres Gang ud over det øvrige Danmark.

Efter nu at have taget skyldig Hensyn til Patriarken blandt vore Kilder, vende vi os til Rækken af egentlige historiske Beretninger, som fylde det 15de og 16de Aarhundrede, indtil de finde deres Afslutning i Hvitfeld. Vi kunne sammenfatte dem under Fællestitlen Krønikerne, og baade den svenske og den danske Rimkrønike indtage deres Plads mellem dem; thi efter deres hele Karakter slutte disse to Beretninger sig nærmere

---

[1]) Det er Kongens og ingen Adelsmands Gaard, som plyndres; nogen stærk Uvilje mod Adelen som Stand kommer ikke for Dagen.

[2]) Vistnok med Rette opfatter Sv. Grundtvig ikke dette „vel" som en Billigelse af den Straf, Oprørets Høvdinger led, men som et forvansket „dog".

til Samtidens Krøniker end til Folkevisen, med hvem de kun have den ydre Form tilfælles.

Det viser sig nu straks, at vi yderligere ere i Stand til at dele Stoffet, hvad der kun kan være gavnligt for Oversigtens Skyld. Det 15de Aarhundredes Beretninger forme sig nemlig af lokale Grunde til Kildegrupper, og i Spidsen for hver af disse have vi en primær Kilde; vi begynde med at undersøge den ældste af disse, den svenske Rimkrønike i sin afsluttede Form til 1452.

Det er den simpleste af vore Beretninger, vi her have at gøre med; her findes ingen hemmelige Traade, som det er vanskeligt at rede ud. Nya- eller Karlskrøniken[1]) foreligger i Forfatterens eget Haandskrift fra Aaret 1452, og vor Beretning er nedskrevet i Slutningen af Fyrrerne, altsaa temmelig tæt op til selve den forefaldne Begivenhed[2]). Imidlertid behandler Krøniken kun Oprøret ganske i Forbigaaende. Ved Midsommerstid 1440, hedder det, skulde Rigsraadet og Kong Kristoffer mødes i Kalmar, og de svenske kom derhen efter Aftalen, men Kongen var der ikke; thi

„han tha i jwt landa är
oc stridde mz syne egne böndher ther;
hwan attande pening, the atte, wille han faa;
the böndher ther ey wndhergaa.
the böndher rycte saman brat
oc sworo for [ɔ: imod] then olaga skat.
konungen til the böndher drog,

[1]) Klemming: Svenska Medeltidens Rimkr. II, 234.

[2]) V. d. Ropp: Zur deutsch-skandinav. Gesch. 1876 pag. 139: „Man kan sikkert paavise, at Forfatteren 1440, da Kristoffers Udsigter til Tronen steg Dag for Dag, i Mismod nedlagde Pennen for først igen at optage den 1448".

widh XIIIj ᶜ [1400] aff them slog;
the andra mest fot oc hendher forspille,
sidhen tog konungen alt, hwat han wille".

Denne Beretning er jo ret lidenskabsløs, især naar man holder sig det Had mod alt dansk for Øje, som gennemsyrer hele Værket, og som har ledet Forskerne til at søge Forfatteren i Karl Knudsøns nærmeste Omgivelser[1]). Mest skæmmende er jo øjensynligt, hvad der fortælles om en almindelig Fod- og Haandafhugning, og dette maa sikkert tilskrives den altid aarvaagne Mistænksomhed, som frygtede for at faa danske Bondeforhold indførte blandt Sveriges Almue. Hvad Talangivelserne angaar, som oven i Købet ikke stemme med de nedenfor anførte lybske, maa man ogsaa mindes, at de altid behandles med megen Letsindighed i den svenske Rimkrønike. Men dog bliver der noget tilbage ved Beretningen, som det er værd at lægge Mærke til. Først og fremmest, at Forholdet er Konge imod Bonde, og at den direkte Aarsag er en haard Skat (som ikke kan være Bispetienden); dernæst, at Sagen snart er bragt til en Ende, og at Bønderne efter en (og kun een) ulykkelig Kamp maa falde til Fode. Ganske vist kan vi jo ikke betvivle, at ogsaa Forholdet Adelsmand imod Bonde har spillet sin store Rolle ved Oprørets Fremkomst, men her som ved Folkevisen er det ikke det, som interesserer Forfatteren; han skildrer jo desuden kun Kampen i forbigaaende og ser den som et Brud paa Pligten som Statsborger, der hurtigt drager sin Straf efter sig. Der er da al Grund til at tage den svenske Rimkrønikes Beretning for god. Benyttet blev den af

[1]) v. d. Ropp p. 142–43.

en hel Række senere Forfattere paa første eller anden Haand; først af Karl Knudsøns bekendte Hofhistoriker Erik Olsson, som skrev 1460—70; dernæst af Reformationstidens Forfattere, Brødrene Oluf og Lars Persson (døde henholdsvis 1552 og 59), som dog ogsaa havde Kendskab til deres berømte Forgænger, Erik Olsson. Endelig gik Rimkrøniken i det sekstende Aarhundrede over Landegrænsen til Danmark og blev Kilde for Povl Helgesen i hans Compendiosa Reg. Dan. Hist. Han satte dog Beretningen om Skatten som Grunden til Oprøret i Forbindelse med Kong Kristoffers Planer mod Lybek. Dem plejer man dog at henlægge til et senere Tidspunkt af Kongens Liv, og da de i det hele taget synes meget slet afhjemlede[1]), kan man rolig forkaste dette Povl Helgesens personlige Tillæg.

Vi vende os derefter til den næste Kildegruppe, den lybske. Den har sit Udspring fra Detmars Fortsætter[2]) (til 1482) og er aabenbart ikke helt samtidig, den er allerede bleven mere Tradition end Beretning. Alligevel er det interessant hos Detmars Fortsætter at finde en Sympathi for Erik af Pommerns Sag, som forsvinder hos de Forfattere, der benyttede ham, men som vidner godt for hans Paalidelighed. Det hedder saaledes efter Forliget 1435, at „alle hans tre Riger satte sig op imod ham, uddrev hans Høvdinger fra Slottene og satte nye derop i deres Sted og sammenskrev mange Artikler, som han skulde holde, og gjorde ham mange Slags Overlast, som uvanligt var". Iøvrigt lyder Fortællingen saaledes:

„1442. I det samme Aar opstod der en stor Strid i Jylland, idet Bønderne satte sig op mod Adelsmændene og sloge

[1]) W. Christensen: Unionskongerne og Hansestæderne p. 159 ff.
[2]) Grautoff: Die lübeck. Chron. II, 75.

mange af dem ihjel; deriblandt var Hr. Ezeke Brock, som de huggede i Stykker. Følgelig tog Adelen sin Tilflugt til Kong Kristoffer og bad ham om, at han vilde hjælpe dem. Da forsamlede Kongen meget Folk og drog ind i Jylland og holdt en Strid med Bønderne og fangede mange af dem; og han slog mere end 600 ihjel og tvang de øvrige til at forholde sig lydige".

De Omgivelser, hvoriblandt denne Fortælling fremkommer, kunde nok udæske til nogen Kritik, saaledes er det lige i Forvejen bleven berettet, at Rigsraadet lod Kristoffer krone først i Danmark, og saa i Sverige og Norge, skønt det modsatte vitterligt nok var Tilfældet; Oprøret henlægges desuden til 1442 efter et Tog til Øresund, men af Diplomerne kan det bevises, at Kongen kun i 1441 kan have været i Jylland. Er det saaledes øjensynligt, at der er en større Tidsafstand fra Begivenheden her end ved den svenske Rimkrønike, maa det paa den anden Side lige saa vel indrømmes, at denne Beretning har et nok saa objektivt Udseende som den ovenfor behandlede. Tallet paa de faldne staar ganske vist i bestemt Modstrid med Rimkrønikens, men da vi allerede have berørt dennes Upaalidelighed paa dette Omraade, turde det sikkert være raadeligere at slutte sig til den lybske Beretning ved dette Spørgsmaal, da den jo ingen Interesse havde i at overdrive den faktiske Sandhed. Interessantere er den Grundforskel, der synes at være ved Motivet for Oprøret mellem den foreliggende og de allerede behandlede Kilder. Her faa vi nemlig først Kombinationen Adelsmand imod Bonde, og Kongen træder til, støttende den første Part. Forskellen er dog ikke saa væsentlig, som den straks synes at være; særlig maa jo Begreberne kongelig

Embedsmand og Adelsmand have flydt ganske over i hinanden for Datidens Bønder, og som Rimkrønikens Forfatter interesserede sig mest for den første Side af Sagen, kaster den lybske Beretter sig mere over den anden, som maa have mindet ham om hjemlige nordtyske Forhold. Hvad der desuden giver Detmars Fortsætter megen Troværdighed er Omtalen af Esge Brok. Denne jydske Adelsmand var nemlig Hansestæderne særlig godt bekendt. Han havde som Rigsraad været dansk befuldmægtiget under Forhandlingerne om Modtagelsen af Fredsbrevene 1435 og omtales oftere i den lybske Afsending Henrik Gripeshorns Breve hjem[1]). Han var altsaa en bekendt Mand dernede, og senere fik man ham personlig at se, da det danske Rigsraad fra Lybek opsagde Kong Erik Huldskab og Troskab[2]). Derimod nævnes han ikke ved det store Ribemøde 1443 og er rimeligvis omkommen i Mellemtiden. Hans Skæbne er bleven mindet i Lybek, og herfra, fra den lybske Historieskrivning, er han gaaet over i den danske langt ned i det følgende Aarhundrede. Thi i denne Henseende gik det paa samme Maade med den lybske som med den svenske Beretning; først blev Detmars Fortsætter benyttet af Chronicon Slavicum (trykt o. 1485) uden væsentlige Forandringer. Albert Krantz († 1517) har dernæst kendt baade Detmar og Chron. Slav.; letsindig Humanist, som han er, giver han gerne sit eget Besyv med; saaledes møde vi hos ham et flot henkastet „nullo duce“ om Bondehæren, fordi Chron. Slav. tilfældigvis ikke kender noget Navn paa dens Anfører. Krantz blev

[1]) Reg.* 5107, 08, 12.

[2]) Hude: Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns Afsættelse p. 10.

jo det 16de Aarhundredes Ledestjerne; i Danmark fulgte saaledes Forfattere som Henrik Smith og Mogens Madsen ham med Tryghed. Til Slut kan det bemærkes, at den yngre Hamsfort havde Adgang til et haandskrevet Udtog af Chron. Slav. gennem sine Familieforbindelser i Husum.

Endelig komme vi til det 15de Aarhundredes tredje og sidste Kildegruppe, den danske. Her mangle vi dog nu Urkilden, en dansk Aarbog[1]), og vi kende den kun gennem de ensartede Beretninger hos den danske Rimkrønike, „Plattyske Saxo“ og Kristiern Pedersen; den sidste Forfatter indtager dog en Særstilling, hvorom mere nedenfor. „Plattyske Saxo“ giver os den gamle Beretning klarest og udførligst; den er trykt o. 1490. „De denscke kronike“, som den ogsaa hedder, begynder med en kortfattet og troværdig Skildring af Forhistorien, Kong Eriks Forjagelse fra Danmark og Kong Kristoffers Ankomst. Kun er det jo kedeligt nok, at den lader Kong Erik dø efter megen Omflakken i Pommern — 1438. Forklaringen er, at man aabenbart ganske har tabt ham af Syne, da han forlod Landet, og saaledes kan denne Fejl ikke paa Forhaand svække vor Tillid til den Beretning, der bydes os om selve Oprøret. Denne lyder saaledes:

„Da han [d. v. s. Kristoffer af Bayern] kom der til Landet i Aaret 1439, da satte Bønderne og Indbyggerne sig op imod Herskab og Klerke og den hellige Kirke og Ridderskabet og vilde fra nu af ikke spørge dem eller holde sig dem for Øje eller betale dem Skat, men de vilde være deres egne Herrer og ingen have over sig. Og de droge længe om sammen og spottede Herrer og Fyrster, Riddere og Knægte. Da

[1]) Erslev i H. T. 5 R. III, 366 Anm.

Bønderne fornam, at Herrerne ikke længere kunde eller vilde finde sig i saadant stort Hovmod, som de viste mod dem, da droge de sammen i Vendsyssel og dannede sig der en Vognborg. Drog denne samme Hertug Kristoffer derhen med den danske Hær, og med stor, haard Haand brød han denne Vognborg og voldte sin Almue stor Skade; og han jog Bønderne paa Flugt og fangede dem og tvang dem til igen at forblive lydige, saaledes som de havde været tilforn; og han lod deres Høvedsmænd rette".

Her faa vi altsaa først og fremmest en meget omfattende Aarsagsangivelse til Oprørets Udbrud, der endog i Ordlyden minder saa stærkt om en Passus i Rigsraadets Klagebrev til Kong Erik [1]), at en direkte Benyttelse synes at have fundet Sted. Derefter følger der en tilsvarende Fortegnelse over Bøndernes Forsyndelser, og netop ved disse omfattende Udtryk berettiger Plattyske Saxo os ikke blot til blandt de anførte Aarsager at finde den svenske Rimkrønikes Angivelse af Kongens Skat og den detmarske om Adelens Vilkaarlighed, men desuden kan vi nok i Udtrykkene om Kirken spore den Tiendestrid, som faktisk var et brændende Spørgsmaal under Oprøret, og som først fandt sin Afslutning til Kirkens Fordel, efter at dette var slaaet ned.

Beretningen er øjensynlig ganske uafhængig af den ovenfor behandlede lybske Tradition, skønt den er overleveret os paa samme Sprog som denne. Men det maa indrømmes, at den er holdt endnu mere ubestemt i Udtrykkene, uden Navne paa Personer og Steder, uden Talangivelser, kort sagt, den synes ikke at være fremkommen direkte efter Oprøret. Paa den anden Side maa det lige saa vel indrømmes, at den indeholder en

[1]) Hude: Aktstykker p. 17.

tillidvækkende Skildring, ogsaa af Kampen om Vognborgen, som den er den ældste prosaiske Kilde, der nævner; i det hele taget ere vi berettigede til at antage den og henlægge den til omtrent en Menneskealder, efter at selve dens Æmne havde fundet Sted.

Ved Siden af „de denscke kronike" staa som jævnaldrende den danske Rimkrønike og Kristiern Pedersen. Den første af disse indeholder i sine 8 Linjer kun et kortfattet Referat af den Fortælling, vi allerede have gennemgaaet hos „Plattyske Saxo". Derimod har Kristiern Pedersen[1]) søgt at sammenarbejde Urkilden med en anden Beretning, Folkevisen, som han aabenbart har haft i en fra vor Opskrift noget forskellig Skikkelse (Henrik Tagesen dræber her 15 Karle, hos Sofie Sandberg 8 Riddere). Men herved bliver det naturligvis paa den anden Side vanskeligt for os at bedømme, i hvor høj Grad han har benyttet denne Kilde, om end Forholdet faar en ganske særlig Interesse for os, da vi her kunne se Spor af Visens tabte Vers. Vi faa da ogsaa en fuldstændig Beretning at læse om Forræderiet; hvorledes efter megen forgæves Kamp Kongen næsten var nødt til at drage bort med Skamme, da han og hans Omgivelser fandt paa at lade „hver Herre, Ridder og andre godemend" kalde deres Bønder og Tjenere ud af Vognborgen mod Løfte om Tilgivelse. Saaledes formindskedes Skaren, kun Anføreren og nogle andre vedblev med Kampen til det sidste. At Kristiern Pedersen har benyttet Folkevisen, er tydeligt nok af Udtryk som „de kaste da en höffuitzmand op fore dem, som hed Mattis Tagesøn"; og især

[1]) Danske Skrifter V, 490.

det ligefrem omskrevne Udtryk: „han slo mere end 15 karle ene ihjel, siden han vor skoth om kuld og stod paa sine knæ". Ganske vist er der den bestemte Forskel i Handlingens Udvikling, at vor Folkevise først lader Forræderiet ske, og dernæst Vendelboerne bygge en Vognborg til sidste Forsvar; paa dette Punkt lader Kristiern Pedersen sig dog vel retlede af Traditionen eller maaske snarere af sin sunde Fornuft, naar han lader Begivenhedernes Gang være den omvendte. Endelig har han Fortjenesten af at være den første Forfatter, som nævner Kampens Skueplads, St. Jørgensbjerg i Hanherred, men iøvrigt kan det bemærkes, at han er en lidet reflekterende, snakkesalig Fortæller, der ynder Anekdoter og Sagn i høj Grad. For os beror hans Værd kun paa den tabte Del af Folkevisen, som han skænker os i Referat, uden at vi ere i Stand til at trænge nærmere ind deri.

Vi ere nu naaede hen til Aar 1500, og det Aarhundrede begynder, som var fjærnet med ikke mindre end to Menneskealdre fra den Begivenhed, hvormed vi beskæftige os. Det forøgede Samkvem mellem Landene bragte nu den danske Historieskrivning nyt Stof; baade den lybske Beretning under en eller anden Form, hyppigst rigtignok Krantz, og den svenske, det være sig fra Rimkrøniken eller Erik Olsson, bleve bekendte i Mellemlandet Danmark og indvirkede paa de Forfattere, der i rigeligt Tal, men uden stor Originalitet sammenstykkede en Skildring af de forrige Aarhundreders Historie. Men de fleste Forfattere kendte kun de samme Kilder

fra det foregaaende Aarhundrede, som vi ovenfor have fremdraget, og der vil derfor i denne Sammenhæng ingen Grund være til at behandle nogen af de øjensynligt sekundære Kilder som Povl Helgesen, Henrik Smith[1]), Mogens Madsen[2]), Vedel og Hamsfort. Langt mere bør det i Virkeligheden overraske os, at dog nogle Kilder formaa at fremføre nye Enkeltheder, ja undertiden en hel selvstændig Beretning, men da vi kende det 16de Aarhundredes Forfattere andet Steds fra og vide, paa hvor løs Grund deres Fortællinger ofte ere byggede, vil der være al Aarsag for os til at ruste os med skarp Kritik, før vi give os i Lag med Kilder som Peder Olsen, Bondekrigsnotitserne og Svaning.

Ikke saa meget endda over for den første.

Peder Olsen[3]) fra Roskilde, som indtager en særlig Plads blandt de danske Historieskrivere i det 16de Aarhundrede († o. 1570), har aldrig haft nogen daarlig Lov paa sig, selv naar han fremførte Enkeltheder fra fjærne Tider, som vi ikke længere saa os i Stand til at kontrollere. Han, den forhenværende Franciskanermunk, den flittige Kompilator, hvis Interesser og Uddannelse pegede bag ud til de svundne Aarhundreder; han, der

[1]) Henrik Smith „ved" dog, at de faldne Bønder vare 1835 i Tal, men da han paa alle andre Punkter kun er Eftersnakker, staa vi aabenbart her over for en af disse løst henkastede Talangivelser, som Datiden var stærk i, og som gik i Traditionen, forskellig i de forskelliges Munde. Men naturligvis er Tallet gennem Vedel gaaet til Hvitfeld og derefter trolig afskrevet i de fleste moderne Behandlinger.

[2]) Naar Mogens Madsen paa lignende Maade siger, at Oprørernes Antal var 25000, kan man næppe tillægge dette mere Vægt end Henrik Smiths tilsvarende Opgivelse.

[3]) Rørdam i Monum. 2. Række II p. 6 ff. Samme Forf., Historieskrivn. I, 50. Peder Olsens Værk er trykt under Titlen Chronica regni Daniæ i Scr. I, 143.

skal have benyttet Kilder, som ikke mere staa til vor Raadighed, og hvis Patriotisme og Flid kappedes om at gøre Arbejdet saa grundigt som muligt, var vel ogsaa nærmest den Mand, hos hvem vi kunde vente at finde Notitser, som vare gaaede ubemærkede forbi hans Forgængeres Øjne.

Med Hensyn til Oprørets Forhistorie er det tydeligt nok, at Peder Olsen har kendt og benyttet sin Krantz, men desuden viser det sig, at han har høstet af den Tradition, som knyttede sig til Roskilde og Lund, og af de bispelige Notitser, som optegnedes sammesteds. De sidste gav ham en Række Datoer til de forskellige Begivenheder under Kristoffers første Aar i Danmark. Vende vi os nu efter at have faaet denne Oplysning til Oprøret selv, er det ganske vist klart, hvem han har til Kilde for Begyndelsen af sin Beretning. Det er simpelthen Plattyske Saxo, som vi genkende i Ordene: „In cujus regni principio rustici Nordjutie volebant regere & dominari, insurgentes & vilipendentes & contemnentes Regem, clerum & proceres". Men saa lyder Fortællingen videre, at da de havde sammensvoret sig i Jylland, angreb Kongen dem, undertvang dem og straffede dem; 2000 bleve nedhuggede med deres Anfører Henrik Tagesen 1441, „die mensis Maji scil. feria 5ta pentecostes"; en anden Bog siger dog, at der var 1400 faldne.

Denne anden Bog er den svenske Rimkrønik'e; men iøvrigt maa det indrømmes, at Peder Olsen her kan byde paa noget nyt: Tallet paa de faldne og Datoen for Slaget. Dette sidste viser, at Peder Olsen maa have haft en annalistisk Optegnelse, som vi ved nærmere Undersøgelse ogsaa finde bevaret andet Steds. Det er nemlig en Notits, som er optaget i Aar-

bøgerne til 1549[1]) og til 1560[2]), men som er bevaret i sin fyldigste Form hos Hamsfort i hans historiske Optegnelser[3]) og der lyder:

Anno 1441 vandt ko. Christopher Vognborg udi Judlandt y Hanneherdt[4]) femte dag Pintze.

Kedeligt er det jo nu, at Peder Olsen i sin Redaktion af denne Notits har sjusket og skrevet Maj for Juni; i 1441 falder nemlig Pinsen i denne Maaned, og feria Vta bliver saa Torsdag den 8de Juni 1441[5]). Endelig kan det mærkes, at Peder Olsen har endnu et Træk tilfælles med vore allerede behandlede primære Kilder, at han kun taler om eet Slag, det afgørende Nederlag for de oprørske Bønder.

Interessant er det i Forbigaaende at kaste et Blik paa den ovenfor citerede Aarbog til 1549. Den bliver nemlig først fyldigere, naar den naar til Kong Hans, og til denne Del af den, som behandler de første oldenborgske Konger, har man saa senere føjet fire indledende Notitser: Erik Glippings Drab, Niels Ebbesens Daad, vort Bondeoprør og Karl Knudsens Indfald i Skaane. At Forfatteren anbragte vor Notits i saa udsøgt Selskab, synes jo at tyde paa, at man tillagde Oprøret en ikke ringe Betydning.

Den anden, selvstændige Kilde, som er os levnet fra det 16de Aarhundrede, er Bondekrigsnotit-

[1]) og [2]) Monum. 1 Række I, 285 og 564.
[3]) Monum. 2 Række II, 492.
[4]) Aarb. t. 1549 tilføjer: paa St. Jørinsbiergh.
[5]) Ganske vist falder Pinsen baade i 1440 og 1442 i Maj Maaned, men som ovenfor sagt ved vi af Brevene, at Kongen da ikke kan have opholdt sig i det nordlige Jylland. Mærkeligt er det dog at se, at Peder Olsen endnu en Gang har været uheldig

serne[1]). Da Bedømmelsen af dem spiller en fremtrædende Rolle ved Skildringen af Oprørets Historie, og de desuden ikke foreligge trykte, ere de behandlede noget mere indgaaende i en Ekskurs ved denne Afhandlings Slutning; her skal kun fremdrages de væsentligste Grunde, som have ledet til deres Forkastelse som historisk Materiale.

Notitsen er denne:

> Anno dni MCCCCXLI die Inventionis sancte crucis stod det første Slag paa St. Jørgensbjerg i Hanherred. Og tredje Pinsedag stod det andet Slag i det samme Aar. Og blev der en Hertugs Søn af Bayern slagen i det første Slag, og i det andet Slag, der Kong Kristoffer vandt, da blev „Hr. Eschi brock" slagen.

Indholdet heraf vil være de fleste bekendt. Det er jo disse Oplysninger, som gennem Hvitfeld ere gaaede over i moderne dansk Historieskrivning, om man end har fundet det nødvendigt at omforme dem ved at flytte Eske Broks Navn fra det andet Slag hen til det første. Men til denne Forbedring kunne vi her ikke tage Hensyn. Vi maa i den her givne Beretning se en bestemt Modsætning til den ovenfor behandlede lybske, hvor Eske Brok faldt før den afgørende Kamp og blev hugget i

---

med Datoen for sit Slag. I hans saakaldte danske Annaler (Scr. I, 195) som i Virkeligheden kun ere spredte Notitser, henkastede paa de samme Sider, ja ind imellem de Beretninger, som vi lige have gennemgaaet (Chron. regn. Dan.), finde vi en Fortælling om, at „Kong Kristoffer VI Nonas Junii nedhuggede Bønderne, nemlig Henrik Tagesen og hans Folk, 15 i Tallet (sic!)". Nu er det klart, at VI Nonas Junii er en ganske umulig Dato, idet den er lig den 0te Juni; men med Henblik til den ovenfor paaviste Fejl er det lige saa klart, at Ordet Nonas er en Fejlskrift for Idus, og vi faa da meget fornuftigt VI Idus Junii = 8de Juni.

[1]) Se Rørdam, Historieskrivn. I, 42.

Stykker. Detmars Fortsætter skriver imidlertid ca. 100 Aar før Bondekrigsnotitsens Nedskriver, hvis Værk næppe er ældre end 1590 og oven i Købet foreligger i en meget sjusket Form. Dertil kommer, at man utvivlsomt maa betragte „en Hertugs Søn af Bayern" som en apokryf Person, da han ikke nævnes noget Sted i Samtidens Breve, hvor vi kunde være berettigede til at træffe Spor af ham, og at den opgivne Dato for det andet Slag staar i Modstrid til Peder Olsens, som vi ingen Grund have til at forkaste. For disse Aarsagers Skyld har Forf. troet sig berettiget til at se ganske bort fra Bondekrigsnotitsens historiske Oplysninger. Et Forsøg paa at forklare dens Dannelse, især det første Slags Fremkomst, vil være at finde i den givne Ekskurs.

Endnu en tredje original Beretning om Bondeoprøret har dog det 16de Aarhundrede at give os i Tiden før Hvitfeld. Og ere vi lige blevne skuffede i Haabet om positivt Udbytte ved Bondekrigsnotitsen, eller naar vi ventede at faa en virkelig fyldig og selvstændig Beretning hos Peder Olsen, saa skænkes der os nu til Gengæld en Fortælling paa tre fulde Sider, rige paa mange, brogede Træk, og det hos en Forfatter, hvor ingen Historiker hidtil har haabet at kunne finde den. Svanings Ry er ikke stort, men kan det blot lykkes os at redde et Stykke af hans pragmatiske Beretning ud af Kritikkens Vold, vil selv dette være nok til at udfylde vore magre Kilder fra det 15de Aarhundrede paa en meget heldig Maade og sætte os i Stand til at skrive nogenlunde fyldigt om vort Bondeoprør i 1441.

Svaning, hvem det paalaa at forfatte en Danmarks Riges Historie, naaede som bekendt kun at faa Hans' og Kristian den 2dens Historie færdig, før han maatte af-

levere sine Samlinger til Vedel. Han har dog aabenbart ogsaa haft sin Opmærksomhed rettet paa andre Tidsafsnit af den danske Historie, og et synligt Minde herom er det lille Udkast til en Skildring af spredte Episoder i Tiden 1332—1448, som opbevares paa det kgl. Bibliothek [1]). Vedel har mærkelig nok slet ikke benyttet denne Skildring ved Indledningen til sin Udgave af Folkevisen, skønt den som Svanings øvrige Papirer befandt sig i hans Eje, og han derigennem kunde have forøget sin Viden paa en meget heldig Maade.

Sørgeligt er det dog nu, naar vi vende os til vor Kilde, at maatte tilstaa, at Haandskriftet selv lægger betydelige Hindringer i Vejen for en Afbenyttelse. Den flot henkastede Hurtigskrift viser i Henseende til Indholdet Forfatterens Svagheder gennem adskillige daarlige latinske Udtryk, ved at en Forsætning undertiden ikke opnaar at faa sin Eftersætning, og ved at danske Sætninger ere kastede midt ind i den latinske Tekst. Men Skriften kommer ogsaa til at spille sin Rolle ved det rent Ydre derigennem, at Tydningen ofte vanskeliggøres, ja det bliver endog undertiden ganske umuligt at opløse de Tegn, hvoraf Ordene bestaa. Da Haandskriftet hidtil ikke har været udgivet, vedføjes det for os interessante Afsnit som Tillæg, og et Blik paa dette viser straks, at det indeholder et vel stort Antal usikre Læsemaader. Hvad der dog kan betragtes som temmelig sikkert overleveret, kan fastslaas i følgende Referat.

Da Kong Erik var dragen til Gotland, æggede han ved Bud Bønderne i Danmark til Strid med Adelen. De valgte til Høvding Henrik Tausøn, og til dem sluttede nogle for-

[1]) Gl. kgl. Saml. 4to, 2444.

armede Adelsmænd sig. der paa denne Maade haabede at komme i Vejret. Kong Kristoffers Formaninger vare forgæves, Bønderne rejste straks Oprøret ved at sende Vidje og Brand omkring. De rykkede saa frem til Lundenæs under Henrik Tausøns Anførsel', kunde ikke erobre Slottet, men afbrændte Ladegaarden. Kongen kom nu til, 1442 (eller 1440); han slog Lejr paa et jævnt Terræn ikke langt fra Aggersund i Hanherred i Horops Made. Modstanderne havde derimod to Bakkekamme inde, hvorhen de førte deres Proviant og opstillede et Værn af Vogne i tre Rækker. Kongen mønstrede Stedet og lod nogle Kanonkugler (eller Blidesten) udskyde derimod, men anrettede ingen Skade, da Projektilerne snart faldt for højt og snart for lavt; han besluttede saa at bryde Vognborgen.

Det første Anfald slog Fjenden tilbage ved at kaste Sten og Vaaben (d. v. s. Spyd) ned fra oven. Men saa forsøgte Kongens Folk at bryde igennem der, hvor Bakken skraanede jævnere; man sendte to Faner Ryttere ind, som kastede Fjenderne. Men selv mens de vege, kæmpede de med megen Tapperhed. Kongens Hær fulgte efter, men Bønderne værgede sig stadig. De bleve sprængte, men samlede sig atter; de faldne havde alle Saar i Brystet [1]). De, der bleve kastede til Jorden og kom ind under Hestene, rejste sig op paa Knæ og huggede dem i Benene. Her faldt blandt mange andre paa Kongens Side de to Riddere Mogens Jonssøn og Eske Brok ... Af Bønderne bleve nogle fangne, andre nedhuggede, atter andre lagte paa Stejle; Hovedmændene for Oprøret bleve halshuggede. Kongen tabte 600 Mand. Henrik Tausøn, der var sunken til Jorden, rejste sig op paa sine Knæ og kæmpede tappert, men tilsidst blev han overvældet og hugget i Stykker. Vendelboernes Børn i Vuggen begræd Nederlaget, og Markerne laa længe udyrkede hen. — Andre fortælle, at Kamppladsen var ved Bistrup i Landsbyen Grandeslev.

---

[1]) Denne Sætning er vel en klassisk Reminiscens, som man ikke skal tillægge for stor Betydning.

Enhver, der har gennemlæst dette Udtog, vil indrømme, at Svanings sædvanlige Egenskaber som Historieskriver heller ikke have fornægtet sig her. Her er hans bekendte Evne til at forme en malende Skildring, og hans sædvanlige suveræne Overlegenhed over for alt, hvad der indbefattes under Navnet Detailler, særlig Navne og Aarstal. Men naar vi nu tillige have prøvet alle hans Forgængere igennem og fundet dem kortfattede og magre, mærke vi ret, hvor ilde stillede vi ere over for den svaningske Beretning, thi der er saa grumme faa Punkter i den, som vi kunne prøve paa sikkert Materiale, hentet andet Steds fra, og selv disse faa Prøver ville vise sig at give meget forskellige Resultater.

Der er svage Tegn paa, at Svaning har kendt Krantz, meget svage ganske vist; saaledes siger denne, at der faldt 600 Bønder, hvilket Svaning synes at have misforstaaet, som om det var af Kongens Mænd, der faldt 600. Krantz siger endvidere, at Kongen var naadig mod Bønderne, „for at ikke Markerne skulde blottes for Folk til at dyrke dem"; Svaning fortæller os, at „Markerne længe laa udyrkede hen". Andre Forfattere kan man slet ikke paavise, at Svaning skulde have benyttet; kun Ytringen om Henrik Tagesens Kamp paa Knæ er sikkert hentet fra Folkevisen direkte [1]).

[1]) Ganske vist er der en slaaende Lighed mellem en hel Række Udtryk og tilsvarende i en (hidtil uudgiven) Aarbog fra 1188 til 1523 (Nye kgl. Saml. Fol. 561), som er skreven 1579; men efter Tidsforholdene ledes man til at tro, at Aarbogen snarere har laant fra Svaning end omvendt, eller snarest, at de begge have søgt deres Visdom andet Steds fra, fra et nu ubekendt X. Ganske vist er der jo den Mulighed, at Aarbogen kunde stamme fra Svanings egen Haand og være et Udkast til hans planlagte Danmarks Historie, altsaa have benyttet selve den Optegnelse, som ogsaa vi nu gennemgaa.

Da vi saaledes ikke kan prøve Svaning kildekritisk, maa vi gribe til Realkritikken og se, om vi ud af hans egen Beretning kan læse noget, der taler for eller imod Sandheden af, hvad han fortæller. Her ere vi dog noget bedre stillede. Vi kan straks se, at Aarstallene ere fejle, en Brøde, hvori for øvrigt allerede Detmars Fortsætter gjorde sig skyldig. Der er ogsaa andre Fejltagelser, men det mærkelige er, at naar vi undersøge dem nøjere, synes de ikke at have været ligefremme Opdigtelser, men kun Forvanskninger. I Begyndelsen af sin Fortælling siger Svaning saaledes (paa et svært læseligt Sted), at det var Vendsyssels Biskop, som Kong Erik sendte tilbage fra Gotland for at ægge Bønderne; nu ved vi fra Rigsraadets Klageskrifter over Kong Erik [1]), at Vendsyssels Biskop ikke stod paa Erik af Pommerns Side, det gjorde derimod Biskop Thorlaff af Viborg, en født Normand, som netop beskyldes for at have gaaet Bud mellem Kongen og de jydske Bønder. Andet Steds fra ved vi desuden, at disse Klageskrifter have været Svaning bekendte, og Fejltagelsen synes saaledes ringe og temmelig uskyldig, kun en Forveksling af Vendsyssel og Viborg.

Et andet lignende Tilfælde er de faldne Adelsmænd paa Kongens Side. Eske Brok falder efter Svaning i den store afgørende Kamp, hvor Kongen bar Sejren

---

Det er muligt, thi dens Forfatter er ubekendt, og den Tid (1188—1523), hvorover den spænder, kunde passe derpaa; men paa den anden Side synes den rigtignok at være udarbejdet med adskilligt større Omhu, end man ellers er vant til at møde fra Svanings Haand. Under alle Omstændigheder kunne vi se bort fra Spørgsmaalet her, thi Kilde for Svanings Beretning kan Aarbogen i ethvert Tilfælde ikke have været.

[1]) Hude: Aktstykker til Erik af Pommerns Afsættelse, Side 10.

hjem; dette er jo næppe rigtigt, og Svaning synes at have bragt en Forvirring til Stede her i sin Fortælling ved at lade det være Henrik Tagesen, som blev hugget i Stykker, hvad der jo er uden al fornuftig Grund. Aabenbart har han her paa en eller anden Maade sammenblandet de to Mænds Skæbne, og maaske er han bleven ledet dertil gennem Bondekrigsnotitsen, der jo lod Eske Brok falde i det andet Slag. Men ved Siden af ham nævner han Ridderen Mogens Jensen. Der kan dog ikke have levet nogen Ridder af dette Navn i 1441, dertil ere alle daværende danske Riddere os for godt bekendte. Derimod oplyser Arkivar Thiset, at der 1437 nævnes en Væbner Mogens Jensen til Tjele — altsaa ikke langt fra Kamppladsen, — og at dennes Hustru i 1450 var Enke. Vi kan altsaa ikke bestride, at der er en Del Sandsynlighed for, at han er identisk med den her nævnte Ridder, og som ved Bispen af Vendsyssel ovenfor se vi, at der ligger en Kærne af Sandhed til Grund, selv om den er indviklet i et Væv af Uforstand og Unøjagtighed.

Heldigvis synes det nu, at Svaning ikke altid er bukket under for denne sin slette Tilbøjelighed, og andre Punkter vække igen mere Tillid til hans Paalidelighed. Saaledes den anførte, ganske vist lidt forkludrede Sætning om Vidje og Brand; her synes Svaning at have faaet fat i den rigtige gamle Maade at vække Oprør paa blandt Bønderne, ved at sende en Slags Budstikke om blandt Venner og Fjender. I det mindste findes der i Tegnelser o. a. Lande[1]) et Kongebrev fra 1535, altsaa

[1]) Da. Mag. 3. R. IV p. 182. Straffen for ikke at adlyde denne Kaldelse var „at hengæ weth syn egen Byelkæ“ (Da. Mag. V. 320).

netop Grevefejdens Tid, hvori det omtales, at Gunder Christierns i Ommevraa har klaget over, at man vilde gribe hendes Husbonde, „for han skulde have været med den oprørske Hob og har skikket fra sig Widhe og Brand".

Paa samme Maade falder det meget troværdigt, naar Svaning fortæller om Bøndernes Tog ned i Ribe Stift og Afbrændingen af Ladegaarden ved det kgl. Slot Lundenæs. Allerede tidligere havde der nemlig været Bondeoprør paa Vardekanten. Men derhos har Hamsfort i sin Ribekrønike[1]) vistnok benyttet et Brev fra Datiden, naar han fortæller, at Biskop Christiern Hemmingsen 1451 „til Vederlag for de Tab, han led i Krigen", af Kristiern d. 1ste fik al kgl. Ret over sine Bønder, ogsaa i 40 Marks Bøder. At der med denne Krig er ment Bondekrigen, som Hamsfort lige havde omtalt i den foregaaende Sætning, synes utvivlsomt, og her kan man vel saa spore den Hærgen og Brænden, der ogsaa maa have ramt Bispestolens Gods i Egnen om Lundenæs.

Hermed ere vi komne til Ende med vor Kritik af Svaning. Paa andre Punkter kunne vi nemlig ikke faa ham fat og kritisere ham, frem for alt ikke ved hele den lange, detailrige Fortælling om Kampen paa St. Jørgensbjerg. Men indrømmes maa det, at den helt igennem lyder meget troværdig. Den Lokalitet, som nævnes, Horopsmade, findes ganske vist ikke længere bevaret under dette Navn paa Generalstabens Maalebordsblad eller Mansas Kort, og paa Egnen selv er Benævnelsen uddød; men hvis Stedet er identisk med de Marker, som endnu kaldes „Kongens Bedested", viser Beskrivelsen af Bøndernes Stilling paa de to Bakkekamme

[1]) Scr. VII, 199.

sig overordentlig tilfredsstillende. St. Jørgensbjerg rejser sig netop i to Toppe; den nordlige hæver sig til 187 Fod, den sydlige og lavere kun til 138; herop, „ubi collis declivior", maa man vel snarest tænke sig, at den endelige Storm har fundet Sted. Om Vognborgen siges der, at den var opstillet „triplici ordine", og dette minder netop om den Opstillingsmaade, som var bragt til Fuldendelse i de hussitiske Krige og derfra vandrede ud over Europa. Og helt igennem synes Beskrivelsen fornuftig lige til det Træk, som ved første Gennemlæsning maaske vil støde en Læser, at Gennembruddet først lykkedes, da man lod to Faner Ryttere falde an; de vare jo endnu det tunge, kraftige Vaaben i Krigen, og kun de kunde komme op i Højde med Bønderne, som stod paa Vognene; det tidligere Anfald (af Fodfolk?) var jo netop bleven slaaet tilbage ved, at man kastede Sten og Vaaben ned fra oven. Endelig taler Svaning meget fornuftigt kun om eet afgørende Slag.

Kun een Indvending kunde man vel endnu gøre. Hvorfor taler Svaning ikke et Ord om det velkendte Forræderi fra Thyboernes og Morsingernes Side? Indrømmes maa det, at han vistnok har kendt Folkevisen med dens Beretning herom, i ethvert Tilfælde Kristiern Pedersen med hans Gengivelse deraf, men han har vel ikke kunnet faa den indarbejdet i sin Fortælling paa en tilfredsstillende Maade og derfor foretrukket ganske at forbigaa den. Men udelukke hinanden gør de to Beretninger paa ingen Maade. Smukkest er den Opgave at forbinde dem løst af Tyge Becker i hans historiske Roman „Bondekrigen"; han, den eneste Forfatter, der synes at have kendt den svaningske Beretning, lader Kongen optage Vendelboernes Opmærksomhed ved et Frontangreb, og

imidlertid Forræderiet finde Sted paa den anden Side af Bakken, saa at de svigtede ikke opdagede det, før det var for silde. Men alt i alt faar vi tage Svaning, som han er; hans Beretning er fast sammentømret Arbejde og gør trods sin unge Alder i det hele et saa vederhæftigt Indtryk, at den maa siges at være bedre end hans Rygte og næppe tillader yderligere Mistro over for sig.

Med disse seks Beretninger, tre fra det 15de og tre fra det 16de Aarhundrede, staa vi nu over for Hvitfeld.

Det viser sig da straks, at der kun bliver lidet, meget lidet selvstændigt tilbage hos ham; egentlig kun nogle Navne paa Deltagere i Kampen, som han vel har faaet fra nogle af Datidens Slægtebøger. Hvitfeld kendte aabenbart Bondekrigsnotitsen eller dens Kilde og beholdt dens to Datoer med dertil hørende Slag, men flyttede Eske Broks Død hen til den første Kamp. Grunden til Oprøret søgte han i Kong Eriks Pusten til Misnøjet; denne Aarsag fandt han ved Analogislutning fra de foregaaende Uroligheder paa Sjælland og Fyn, som Rigsraadet i sine Breve havde beskyldt den forhenværende Konge for at have vakt. Iøvrigt kendte han de to sekundære Kilder Mogens Madsøn og Krantz. Original er hans Meddelelse ved Henrik Tagesen, at han var en af Danmarks Riges Raad; den kan ikke være rigtig, thi hans Navn forekommer aldrig blandt Rigsraadernes under noget større offentlig Dokument fra Tiden før 1441. Men hertil føjer han de ominøse Ord, at han som Vaaben førte en sort Stige i et gult Felt. Henrik Tagesen til-

hørte imidlertid Familien Reventlov[1]), og denne Familie førte aldeles ikke noget Vaaben med en Stige, eller noget, som kunde ligne den. Gaadens Løsning synes imidlertid at kunne findes deri, at Henrik Tagesen af ældre Forfattere undertiden er bleven henregnet til Tornekrandserne, som virkelig førte et lignende Vaaben: femtrinet sort Stige i Sølvfelt. Kort efter 1441 levede der nemlig i Skaane en Tage Henriksen, gift med en Dame af Familien Tornekrands, og deres Søn, som levede ved 1510, hed Henrik Tagesen. Sagtens har nu Hvitfeld truffet hans Navn og Vaaben i et Dokument og ment, at han har haft en Bedstefader af samme Navn i 1441, hvad der jo ikke alene er ubevisligt, men strider mod de givne Oplysninger. De efterfølgende Forfattere ere saa, ved at slutte ud fra det anførte Vaaben, blevne ledede til at begaa samme Fejltagelse som deres Forgænger Hvitfeld[2]).

Paa lignende Maade er det gaaet Hvitfeld med den bayerske Øverste, som skulde være falden i det første Slag, det er kun Bondekrigsnotitsens: En Hertugs Søn af Bayern. Det eneste nyt, vi faa at vide, er, at der blev henrettet 12 Herremænd sammen med Eske Brok efter det første Slag, og tre Brødre Holst samt seks andre med Henrik Tagesen efter det andet; desuden fortæller han os, at Ridderen Johannes Brok faldt i det andet Slag; blot dette nu ikke er Hr. Eske, som optræder her igen under Forklædning! — Hans Fortælling er tør og kedelig, den falder komplet fra hinanden, og under-

[1]) Barner: Familien Rosenkrantz p. 122.
Thiset: Da. Ad. Aarb. 1893.

[2]) Oplysningen skyldes velvillig Meddelelse fra Arkivar Thiset.

tiden forfalder han til en blot og bar Opremsning af Navne; hvad end hans Værd har været for hans egen Tid, maa det indrømmes, at han ikke har evnet at beherske sit Stof paa en saadan Maade, at han har naaet til et for os tilfredsstillende Resultat.

Vi ere vel næppe nu i Stand til at forestille os, hvad Vordingborgfreden 1435 betød, og særlig hvad Indflydelse den mere end tyveaarige Krig havde haft paa hele det danske Folks Trivsel. Thi alle Rigets Kræfter bleve anvendte mod Syd, derhen gik Mænd og Penge, og der lagdes haarde Byrder paa dem, som bleve tilbage for at dyrke Jorden og skabe den materielle Baggrund for den langvarige Kamp. Snart trak Krigen endog inden for Landets egne Grænser, nogle Provinser bleve haardt medtagne, og hvad der maa have været følt tungest, der kunde intet gøres for at afhjælpe Ulykkerne og hindre Trykket. Regeringens Opmærksomhed var rettet ud efter, og Administrationen var frit stillet ved mange mindre Spørgsmaal; den Interesse, hvormed en Margrete havde fulgt med i stort og smaat, maatte vige, naar Talen var om det ene, store Spørgsmaal, som Kong Erik, om end forgæves, haabede at kunne løse.

Selv om der intet var os levnet, som stadfæstede dette Indtryk, vilde vi af os selv kunne naa dertil; men ofte spore vi udtrykkeligt den ulmende Misfornøjelse, der sikkert har bidraget sit til at stemme Kongens Sind til den Fred, som kun kom altfor sent. Netop et Aar efter Oprøret, i 1442, var Kong Kristoffer paa sin Rejse i Rigerne naaet frem til Lødøse. Herfra udstedte han

den 12. Juni en Forordning[1]) til sine Fogeder og Embedsmænd i Danmark, der giver os et klart Indblik i de øjeblikkelige og tilbagelagte Vanskeligheder. Kongen behandler heri de danske Fogeders, særlig sine egnes, Forhold til Befolkningen og søger at fremdrage og revse begge Parters Fejl. Som rimeligt er, tager han temmelig haardt paa den lige overvundne Almue og dadler Bønderne for „deres store Ulydighed og Overdaadighed", og fordi de hverken „rettelig udgøre vore Fogeder og Embedsmænd" eller deres egne Herrer og Husbonder, hvad de burde. Derfor havde der nogle Aar før hans Tid været mange Trætter, Kæremaal og Tvedragt i Riget, og i sin egen Tid havde han ogsaa hørt meget derom. Dog endnu skarpere falder hans Ord til Fogederne. Han bød dem først holde Fred indbyrdes og undgaa gensidige Overgreb; dernæst forbød han dem at gøre nogen Mand Vold eller Uret, synderlig med ulovlig Gæstning eller ulovlig Beskatning; hvis de vare hans Bud overhørige, truede han dem med Embedsfortabelse. Andre Mænds Fogeder skulde ifalde lignende Straf. I det hele bød han de to stridende Parter vel at overholde deres gensidige Pligter og truede dem i modsat Fald med Lovens haarde Straf.

Interessant er det ogsaa at se, hvad der fandt Sted det følgende Aar i Ribe. Ved det store Møde her i Anledning af Tiendestriden udstedte Kongen og Ærkebisp Johannes Laxmand den 8de Januar, Dagen efter Tiendespørgsmaalets Afgørelse, et fælles Dokument[2]), rettet mod det Forfald af Klostrene, hvorover der var indløbet Klager. Man tillod i Tilfælde af Overtrædelser

[1]) Aarsberetn. fra Geheimearch. V., Nr. 25.
[2]) Aarsberetn. fra Geheimearch. V., Nr. 27.

Bisperne at skride ind og reformere; desuden skulde de holde Øje med den økonomiske Stilling. Ingen maatte hindre dem deri, og Fogederne skulde forhindre al fremtidig ydre Indblanding i Klostrenes Anliggender.

Lægger man nu hertil de Klager baade fra Adelens og Bondestandens Side, som kom frem i Brevvekslingen mellem Kong Erik og det danske Rigsraad, og som ville blive behandlede nærmere straks nedenfor, formaar man at danne sig et nogenlunde tydeligt Billede af den uholdbare sociale Overgangstilstand, som maatte føre til Rivninger baade fra oven og neden, indtil Vægtskaalen afgjort var sunken til den ene Side, og de højere Stænders Overherredømme bestemt var fastslaaet.

Selv om det nu ikke kom til ligefremme Uroligheder i Danmark i de første Aar efter Freden, og der er i hvert Fald ikke levnet os noget Bevis herpaa, havde Kong Erik som bekendt Sorger nok; i Sverige rasede Engelbrekts Oprør, i Norge rejste Amund Sigurdson sit Banner. Og i Danmark selv er der sikkert bleven vist megen Mangel paa Bestemthed fra Regeringens Side og Tøjlesløshed og Ulydighed fra dem, der vare blevne vante til at lade deres egen Vilje være deres højeste Lov. Og som bekendt tabte Kong Erik til sidst Taalmodigheden og sejlede bort, først til Sverige og derfra til Gotland; „causa metus fuit ira vetus, cur cessat Ericus", siger et gammelt Munkevers. Det var en gammel, indgroet Misfornøjelse og Vrede over hans Regimente, som drev ham bort; og Verset indeholder desuden, som vanligt var, de romerske Taltegn, der tilsammen danne Aaret for hans Afrejse: MCCCCXXXVIII = 1438[1]).

[1]) Hamsfort (Scr. I, 330) faar 1439 ud af Verset; det er baade galt i denne Sammenhæng og modbevises tilstrækkeligt af Brevene.

Hvad betød da dette, at han fjærnede sig? Nedlagde han Kronen, og ønskede han en Efterfølger, eller vilde han kun foreløbigt lidt ondskabsfuldt trække sig tilbage for at lade det danske Rigsraad alene kæmpe mod de mange Vanskeligheder og forgæves prøve sine Kræfter derpaa? Meget tyder paa, at denne sidste Opfattelse er den rigtige: efter at man havde vægret sig ved at antage Hertug Bugislav af Pommern som Kongens Efterfølger, var han meget ilde stemt over for det danske Rigsraad. Men den Modstand, han viste over for Hertug Kristoffer som Kongsemne i Danmark, røber, at han ikke havde ventet, at hans Plads saa hurtig vilde blive udfyldt, og at han nok vilde lægge sin Søstersøn Hindringer i Vejen, saa vidt han formaaede det.

Nu begyndte nemlig den overordentlig skarpe Brevveksling[1]) mellem det danske Rigsraad og Kong Erik, der strakte sig gennem flere Aar. Allerede før Afrejsen havde Skaanes Adel klaget over, at de i lang Tid havde haft „kleyne van recht unde rechuerdicheit". Den 27de Oktober 1438 beskyldte imidlertid Raadet fra Korsør Kong Erik for, at han havde haft den sjællandske Almue for sig og lokket den til at love Hertug Bugislav Lydighed, mod at han indrømmede den alle de Friheder, den bad ham om. „Hvad han dem ydermere befol at gøre, det fandt sig vel derefter. . . . Straks efter at han saaledes var bortsejlet, rejste Almuen sig først i Sjælland og siden over al Danmark mod alt Klerkeriet og Ridderskabet, saa at vi daglig leve vort Livs Fare med dem og kunne ingen Rettighed af dem fange". I det følgende

[1]) Hude: Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns Afsættelse.

Dokument, det bekendte Opsigelsesbrev[1]) af 23de Juni 1439 fra Lybek tilføjes det om Bønderne: „sige de aabenbarlig, at de have det af Eders og Hertug Bugislavs Tilskyndelse. Og nu siden Biskop Thorlaff [af Viborg] kom til Jylland og raadslog med Almuen der, saaledes som I hid skrev med ham, at han skulde raade dem og styre dem til Gode, siden hyldede en stor Del af Almuen Herrerne af Holsten, for hvilket Riget haver nu mist Haderslev og Ærø og stander der ydermere fore i stor Fare". Endelig gentages i Rigsraadets sidste Brev[2]) fra Lybek af 6te Juli de samme Beskyldninger i udvidet Form, og Skylden for det hele skydes paa Kongens Forsømmelse, at han i mange Aar ikke havde besøgt Sverige, Norge og en Del af Danmark og hjulpet enhver til at opnaa sin Ret og Retfærdighed.

Men Kongen sparede heller ikke paa de skarpe Ord i sit Svar. Først erklærede han fra Stegeborg d. 25de Juli 1439[3]), at han ansaa den danske Almue for uden al Vidende om den Behandling, man havde givet ham. Men i det store, berømte Brev[4]), som han afsendte samme Dag, lod han rigtig Vredens Torden rulle. Det var heri, han skød Skylden paa Rigsraadet for Sveriges, Norges og Sønderjyllands Tab, og han erklærede, at Grunden var: „Eders store Overvælde og Uredelighed ... Eders Utroskab, Overdaadighed og Eders umilde Gerrighed, saa at I for Gods og Penninges Skyld hverken spare Gud, den hellige Kirke, Eders rette Herrer, eller Kronen, Riddere eller Knægte, Fruer eller Jomfruer,

[1]) Hude. Side 10.
[2]) Hude. Side 15.
[3]) Hude, Side 22.
[4]) Hude, Side 27.

Borgere eller Bønder eller Indvaanere ..... og af den Grund har Eders eget Mandskab og Eders egne Bønder rejst sig mod Eder og have fremført haarde Klager mod Eder, saaledes som vi have sendt Eder Udskrifter om". Hvad Rigsraadets Klage over Kongens Ophidselse af Almuen angik, paaberaabte han sig først sin Fraværelse fra Riget, men dernæst hævdede han i stærke Ord sin Uskyldighed og afviste ganske den Tanke at skulle have villet sætte den ene Stand op imod den anden.

I sit Brev til Skaaningerne [1]), som udgik samme Dag og ogsaa var rettet til Jyderne, hævdede Kongen ligeledes sin Uskyldighed. Men en højst ejendommelig Tilføjelse maa billigvis vække vor Mistanke. Kongen advarer nemlig Befolkningen for Hertug Kristoffer „og for alle dem, som ere med ham, som ligesaa have undsagt os, paa samme Maade som om de vare Eders aabenbare Fjender", og han opfordrer dem til at handle over for alle disse, „som I ere forpligtede over for os, og vi ogsaa vel tiltro Eder, saa længe indtil Gud vil, at vi selv kan komme der til Landet". — Endelig bemærker han i sit sidste Brev til Fynboerne [2]), den 14de September 1439 fra Visborg, at „vi ved vel, at der er mange gode Mænd i Danmark, som tage sig den Medfart nær, vi have faaet"; og han opfordrer dem til at „undervise" de andre om ikke at gøre ham Uret.

At denne „Undervisning" ikke er ment altfor fredeligt, og at Kongen faktisk stod bag Urolighederne, kan vel ikke betvivles. Lige saa sikkert er det paa den anden Side, at hans Opfordringer kun vilde have frugtet lidet, hvis de ikke traf en gunstig Jordbund at virke paa.

[1]) Hude, Side 40.
[2]) Hude, Side 43.

Men desværre ved vi kun saare lidet om de sjællandske, fynske og jydske Uroligheder i 1438—39. Et er sikkert, de vare bragte til Afslutning, da den nye vældige Opstand i 1441 brød ud. Dog fortjener det vel at bemærkes, at en Præst i Varde 1638, da Ribe Stifts Præster indsendte en almindelig Beskrivelse af alle historiske Levninger til Dr. O. Worm [1]), har givet følgende Meddelelse om Vardehus Slot: „Om denne kongehuus haffuer jeg udi en fornemme borgeris bog her udi byen fundet optegnet, at den udi en bønder oplob anno 1439 den 2. aprilis skulde bleffuen brendt och ødelagt". Og efter at have omtalt Byens to Kirker tilføjer han: „Om bemelte S. Jacobi kiercke findis i forskrefne borgers bog, at den anno 1439 den 29. maij er ødelagt, muligt inden samme tumult och oplob haffuer faaet ende, de quo superius". Danske Atlas, der optrykker disse Efterretninger, om end med fejle Aarstal (Vte Bind p. 678 og 80), erklærer det for „besønderligt, at Historien intet taler om dette Opløb". Notitsens hele Skikkelse, de to Datoer og den Maade, hvorpaa den er os levnet, giver den dog et saa troværdigt Præg, at vi næppe kunne vægre os ved at antage den paa Tro og Love.

Interessant er desuden det Spørgsmaal, om Hertug Adolf af Slesvig virkelig stod bag Bevægelsen, som Opsigelsesbrevet jo antyder. Sikkert har han under alle Omstændigheder været for klog til at forpligte sig over for Bønderne ved noget skriftligt, som senere kunde virke kompromitterende, og der er intet Brev levnet fra 1438 og 39, som tyder paa nogen direkte Bevægelse fra Hertugens Side. Men den 2den Juli 1439 sluttedes der

[1]) Danske Samlinger, 2den Række IV, 92—93.

en Traktat mellem Ærkebispen og 8 Riddere paa den ene Side og Hertugen paa den anden, hvorved han mod Afstaaelse af Haderslev og Ærø frasagde sig al Deltagelse i Bondekrigen[1]). Og dog vedblev Hertug Adolf endnu et helt Aar at holde sig krigsberedt og at samle Tropper, skønt han den 30te April 1440 i Kolding havde opnaaet den endelige Stadfæstelse paa hele Hertugdømmet af Kong Kristoffer; han ønskede aabenbart at være forberedt for alle Tilfælde.

Thi imidlertid var Kristoffer af Bayern i 1439 kommen ind i Riget, og han satte sig i dette og det følgende Aar grundig fast i Danmark. I 1440 høre vi heller ikke Tale om Uroligheder inden for dette Riges Grænser; kun have vi den 31te Oktober en Erklæring fra Vendsherreds Beboere[2]) (paa Fyn), hvorved de lovede aldrig at ville bære Vaaben uden deres Høvedsmands Tilladelse, ej heller at være opsætsige mod Høvedsmanden paa Hindsgavl, men at være Kong Kristoffer lydige. Forprang til Byernes Skade forbødes, og det bestemtes, at hvis en Bonde blev udpantet og anholdt for Skattenægtelse, maatte de andre ikke hjælpe ham eller stimle sammen; Ord, hvori vi se den almindelige Aarsag til Urolighederne. Men ved Overgangen til 1441 har der aabenbart været roligt i Danmark, ogsaa i Jylland; thi den 22de Januar fortælles det[3]), at Rigsraaden Niels Eriksen af Asdal i Vendsyssel, netop den Landsdel, hvor det straks efter skulde bryde ud allerhæftigst, havde faaet Befaling til at drage til Lødøse til Kyndelmisse for at forhandle med de svenske Afsendinge. Af den 7de Fe-

[1]) Jahn: Unionshist., p. 509—11.
[2]) Jahn, p. 511—13.
[3]) Diplomatar. Norveg. V, 507.

bruar have vi et tilsvarende Brev[1]) fra Lødøse, der blandt andet viser, at Niels Eriksen lykkelig og vel var ankommen. Men man tør vel nok forudsætte, at han ikke vilde have forladt sin Hovedgaard, hvis Oprøret allerede da var i fuld Gang rundt om den.

Men havde da Kong Erik endnu Muligheder, hvorpaa et nyt Oprør lod sig bygge?

Ganske vist giver Vadstenadiariet[2]) ham ved Aaret 1440 det lidet smigrende Vidnesbyrd, at han sad paa Gotland, men „undertiden flakkede om i Søstæderne som en gal Mand". Alle hans Forhaabninger vare dog vel endnu ikke bristede. Paa Varberg Slot sad stadig hans Tilhænger Axel Pedersen, der ganske vist sendte ham Opsigelsesbrev[3]) for det Tilfælde, at han ikke blev udsat før St. Hansdag. Det norske Rigsraad stod paa hans Side; det fornyede den 10de Februar[4]) de Bønner om Hjælp, som det allerede havde sendt ham den foregaaende Sommer. Adskillige nordtyske Fyrster havde megen Sympathi for hans Sag. Men hvad der var det vigtigste, de hollandske Stæder med Fyrst Filip af Burgund i Spidsen vare nu bestemt traadte over paa hans Side, da deres Rivaler og Fjender, de vendiske Stæder, havde stillet sig saa venligt over for Hertug Kristoffer. Den 8de April 1440 besluttede man[5]) at udruste en Flaade mod Danmark; man skulde slutte Forbund med Kong Erik og love ham Hjælp mod Kristoffer, naar han til Gengæld hjalp dem mod de vendiske Stæder og overlod

[1]) ibid. V, 508—09.
[2]) Scr. rer. Svecic. I, 156.
[3]) Jahn, p. 520—21.
[4]) ibid. p. 519—20.
[5]) Hanserecesser II. II Nr. 363—68.

dem Helsingør og Helsingborg i Pant for deres Omkostninger. Denne Flaade naaede ogsaa hurtig op i danske Farvande, laa først ved Helsingør, der ligesom Helsingborg endnu holdtes Kong Erik til Haande af Peder Okse, og sejlede saa til Marstrand, hvor den i Løbet af Sommeren plyndrede Byen; mod Slutningen af Aaret kom det til Forhandlinger med Kristoffer og hans Mænd. Først i Løbet af den følgende Sommer fik man dog Tvistighederne udjævnede; altsaa havde Kong Erik endnu i 1441 en venligsindet Magts Flaade liggende i Kattegat, der kunde gribe afgørende ind[1]).

Henimod Foraaret 1441 rejste saa Vendelboerne igen et Oprør. Skønt vi her ingen Oplysninger have, kan det dog næppe betvivles, at Kong Erik paa en eller anden Maade har staaet i Forbindelse med Hovedmændene derfor; thi hvad den almindelige Bonde angaar, førte han sikkert kun Kampen i sin egen Interesse. Det stadig voksende Tryk fra Regeringens og de højere Stænders Side avlede et Modtryk; maaske kom saa hertil en haard Skat[2]), thi Kristoffer kunde nok paa dette Tidspunkt trænge til Penge. Dette bragte Bægeret til at flyde over; man stimlede sammen.

Danske Atlas (V, 200) fortæller, at ved slige Oprørs Stiftelse gik det til paa følgende Maade: Den, der var Formand, stak et Spyd i Jorden „og giorde et stort Skrig, at, hvem som vilde hannem efterfølge, skulde lægge en Haand paa samme Spyd“ [3]). Men i øvrigt har

[1]) Om hele dette Forhold se Will. Christensen: Unionskongerne og Hansestæderne Kap. I passim.

[2]) som den svenske Rimkrønike jo beretter.

[3]) Da. Atl. nævner som Eksempel herpaa en Mand ved Navn Bertel Hansen i Mejelholt i Hundslund Sogn, som 1558 vilde opægge Bønderne paa denne Maade mod Lensmanden, men til Straf blev dømt fra Livet paa Viborg Landsting.

sikkert „Vidje og Brand“ vist sig som en meget paalidelig Trudsel mod anderledes tænkende; Folkerejsningen har været almindelig og overvældende for Modstanderne.

Til Høvedsmand kaarede man Henrik Tagesen; han var en velstillet Adelsmand, som sammen med sin Broder, Offe, besad Del i Bjørnholm Gaard med alle Tilliggender; Kongen skænkede senere, da alt var forbi, denne Del til Hovedejeren, Otte Nielsen Rosenkrands[1]). Men desuden havde han andre Ejendomme, som Kongen selv beholdt. Thi alt hans Gods blev forbrudt, fordi han havde ført Avindskjold mod Kongen, Kronen og Riget. Trang har det altsaa ikke været, som drev ham ind paa denne farefulde Vej. Snarere kommer man til at tænke paa, at der maaske har været en eller anden Forbindelse mellem ham og Kong Erik fra gammel Tid, eller at han er bleven ledet af blot og bar Ærgerrighed. Men en Del Adelsmænd, vel snarest Lavadel, som var bleven forarmet, sluttede sig ogsaa til Henrik Tagesens Sag; man synes her at spore en begyndende Standsadskillelse inden for selve Adelen.

Først og fremmest gjaldt det om at vinde Tilhængere. Man drog derfor først mod Syd i Retning af Aalborg, og hernede ved Fjorden har vel den Fægtning staaet, hvori Hr. Eske Brok faldt[2]).

---

[1]) Barner: Fam. Rosenkrantz I, Dipl. LXXI.

[2]) Hr. Eske Jensen Brok var Herre til Essendrup (Gammel-Estrup) og nævnes første Gang 1425; 1429 var han Ridder og Lensmand paa Københavns Slot, 1432 Rigsraad, 1435 Lensmand paa Aalborghus. Hvor længe han sad her, vides ikke; 1439 nævnes i Følge Thiset en anden Lensmand, og samme Forf. mener, at Hr. Eske igen har været Lensmand her 1441. Derhos brugtes han stadig til Forhandlinger med Hansestæderne

Efter denne Fægtning, som sagtens stod i Nærheden af Sundby, synes Bønderne at være gaaede mod Vest. De har næppe kunnet passere Fjorden lige for Aalborgernes Øjne, og denne By er ikke falden i deres Hænder. I Hanherrederne forenede de sig med deres Standsfæller fra Thy og Mors og begyndte at afbrænde de talrige Herregaarde. Kongsgaarden Aggersborggaard gik ogsaa op i Luer. Størst Modstand har sikkert Aagaard frembudt, hvor Hr. Niels Pedersen Gyldenstjerne værgede sig tappert. Bøndernes Harme imod ham har været stor. Han havde faa Aar i Forvejen ægtet Eske Broks afdøde Broders Kone og var desuden Broder til Biskop Gert af Børglum, der i hvert Fald senere viste sig meget ivrig for at faa Tienden gennem-

---

og England, og han deltog ivrig i Brevvekslingen med Kong Erik fra Lybek 1439. 1440 var han endelig med ved Lenshyldingen i Kolding, hvor Hertug Adolf fik Fyrstendømmet lige til Kolding Bro (D. Adels Aarb. 1889, p. 103).

Hans Dødsmaade er bekendt. Den lybske Beretning fortæller jo allerede, at han blev hugget i Stykker. Hvor vidt han led en fortjent Straf, kunne vi ikke afgøre, da der ingen Oplysninger er levnede os om hans Lensmandsstyre. Dog, naar man gennemgaar hans Stamtavle, faar man et saadant Indtryk af Slægtens Karaktertræk, at man nok kan tillade sig derfra at slutte til det enkelte Medlem. Hans Søn, Hr. Lage Eskesen Brok, kaldes „en ustyrlig og voldsom Natur"; han er navnlig bekendt for sin langvarige Fejde med Slægten Rosenkrands 1460—75; 1486 dræbte han den bekendte Randersborger Niels Paaske (jfr. Folkevisen). Dennes Fætter, Hr. Eskes Brodersøn, Aksel Lagesen til Clausholm, var „en af sin Tids største Godssamlere". Hr. Lages Søn, Hr. Jens Brok, stod i Fjendskab til Ærkebiskop Børge, trættedes 1492 sammen med sin Fader med Kronen, laa 1501 i Borgeleje paa Herivad Kloster med 5 Heste og kaldes af Samtiden „en fornemme, rig Herremand". Hans Halvbroder, Hr. Niels Brok, faldt 1534 i Bøndernes Fangenskab ved Svenstrup; og hans Søn, Hr. Lage til Estrup, „synes at have været lige saa trættekær som Farfaderen". (D. Adels Aarb. 1893.)

ført i sin fulde Skikkelse i Jylland[1]). Hertil er vel kommen personlig Undertrykkelse; Følgen blev, „at han kom af sin Gaard ikke uden med en Stav i sin Haand". Hans Gaard, Gods og alle hans Breve gik op i Luer[2]). Endnu gaar der paa Egnen usikre Sagn om Borgens Belejring[3]). Det fortælles, at Bønderne vilde udhungre Besætningen, og at denne benyttede alle de Kunstgreb, som Folkesagn ved at fortælle ved slige Lejligheder. Den eneste Ko, man havde tilbage, førtes saaledes rundt paa Muren, indhyllet i de forskellige slagtede Kreaturers Skind; som Følge heraf hævede Fjenden Belejringen. Men i Virkeligheden hævede Fjenderne, som allerede sagt, ikke Belejringen, og de førte deres Formaal igennem. Vesten for Hovedgaarden ses endnu to Forhøjninger, hvoraf den ene øjensynligt gemmer Ruinerne af en Bygning eller et Taarn; foretagne Udgravninger have vist, at Borgen er ødelagt ved Ild[4]).

Nu laa Vejen mod Syd aaben, og Bondehæren kunde uden Hindringer gaa over Limfjorden ved Aggerssund. Videre og videre rullede Oprørets Bølger. I Aars Sogn i Himmerland bleve de tre Gaarde eller Smaabyer Pitselhøj, Slemstrup og Runslykke afbrændte; de vare Aagaards rette Gods, „og var her Orlog og Krig i Lan-

---

[1]) Brasch: Bregentved p. 7, 8.

[2]) Tingsvidne af 3dje April 1458 paa Hanherreds Ting. Da. Mag. 3. R. III. 260.

[3]) Skolelærerberetn. i Topogr. Arkiv 87 a.

[4]) Hr. Niels Pedersen Gyldenstjerne har sikkert taget sin Tilflugt til Sjælland; han blev senere stedet til Hvile her i St. Bendts i Ringsted, hvor hans Gravsten viser en glathaget, bevæbnet Mand med et Riddersværd i sin højre Haand (han opnaaede nemlig snart efter Ridderværdigheden), og i venstre Skjoldet med den syvoddede Stjerne (Brasch, Bregentved p. 24.)

det, der det blev brændt" [1]). Fra Svaning ved vi, at man mod Vest naaede ned til Lundenæs ved Skjern Aa, og naar han om den endelige Kamp tilføjer, at andre sige, at Kamppladsen var ved Bistrup i Landsbyen Grandeslev (ved Gudenaa), synes dette at tyde paa, at Bevægelsen ogsaa er naaet hertil [2]).

Dette var dog dens Højdepunkt. Nu nærmede den nye Konge sig med sin Hær; Vendelboernes Vogntog maatte gaa tilbage og indtage en defensiv Stilling paa St. Jørgensbjerg i Kjettrup Sogn, Hanherred.

St. Jørgensbjerg er Navnet paa det Højdedrag, som øst for Aagaard stryger i Retning Nord til Syd. Det er allerede bemærket, at det efter at være naaet til en vis Højde deler sig i to Toppe; midt imellem disse ligger den lille By Husby i en Lavning. Mansas Kort giver kun den nordligste og højeste Bakketop Navnet Jørgensbjerg, Generalstabens Maalebordsblad tillægger derimod den sydlige det. Dette stammer aabenbart fra Folkemunde, som tilføje, at man her for o. 50 Aar siden fandt en Mængde Menneskeknogler. Da Generalstabskortet dog intet særligt Navn har for det nordlige og anseligste Parti, er det vel tilladeligt at antage, at Navnet har gældt for begge Dele. Hvad selve det ejendommelige Navn angaar, er det os muligt at komme paa Spor efter dets Oprindelse. Paa Husby Mark fandtes

[1]) 27de Marts 1492: Tingsvidne af Aars Herreds Ting. Da. Mag. 3. R. III. 261.

[2]) Et Pavebrev af 3dje April 1445 (Afskrift i Rigsarkivet) viser, at det ogsaa gik ud over Præsterne paa Landet. Frejlev og Sønderholm Sogne, Hornum Herred i Himmerland, bleve saaledes berøvede deres Præster, og de stode endnu ubesatte, da Brevet udstedtes. Grunden var, at jus præsentandi tilhørte Ridderen Henrik Knudsen (Velvillig Meddelelse af cand. mag. Mackeprang).

nemlig en St. Jørgens Kilde, om hvilken Peder Dyrskjøt[1]) siger, at den „skal fordum være holden for en Lægekilde". Nu er der tillige fra 19de Sept. 1474 levnet et Brev[2]) fra Bispen i Børglum om et St. Jørgenskapel i Hanherred. Uden paa Brevet har en anden Haand tilføjet: Kolderop, men da der i Kollerup Sogn ingen St. Jørgenskilde fandtes, er det rimeligvis en Fejlskrift for Kjetterup. Her, i Midtpunktet af Hanherrederne, ere de syge altsaa stimlede sammen om Kilden, og fra denne er Navnet gaaet over til Bjerget, som laa lige ved Siden af.

Bønderne opstillede nu deres Vognborg paa Bakkens Overflade; det er første og vel ogsaa sidste Gang vi i dansk Krigshistorie høre tale om denne ejendommelige Befæstningsart. Allerede Germanerne kendte Vognborge, dannede af Trossets Karrer, som stilledes Hjul ved Hjul i en Kreds, og Korstogsfarerne befæstede deres Lejr paa lignende Maade, idet Vognborgen enten var opstillet i en Rundkreds eller i en Firkant. Men først hos Hussiterne i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede fik Vognborgen sin særlige Udvikling, saa at den blev Hovedleddet i Ziskas Taktik. Man kørte Trossets Vogne op i fire Rækker bag hverandre og trak saa Fløjene af første og fjerde Række, som ragede ud over de to mellemliggende, sammen for derved at danne Lejren (Tabor). Vognene bleve saa yderligere besatte med Skyts, og Kvinder og Børn anbragtes i Midten. — Da den hussitiske Taktik fandt stor Udbredelse i Tyskland, er det sandsynligt, at den derigennem er naaet op til os. Naar Svaning taler

[1]) Collectanea, Nye kgl. Saml. 743 C 4to. — Da. Atlas (V, 312) gentager disse Ord.

[2]) Da. Mag. 3. R. III, 268.

om „triplici ordine“, er det jo muligt, at vore Bønder i Stedet for Hussiternes fire have opstillet seks Rækker Vogne og trukket Fløjene sammen af første og sjette, anden og femte o. s. v. inden for hverandre for derved at danne en ganske uigennemtrængelig Fæstning. Herfra afventede de saa Kongens Ankomst.

Kristoffer havde tilbragt de første Maaneder af Aaret med Rejser til Skaane og Fyn. Han var i disse sine første Aar travlt beskæftiget med at udstede Friheds-breve for de danske Købstæder; saaledes udfærdigede han den 7de Maj fra København et Privilegium for Odense[1]), men fra denne Dag og til efter Kampen paa St. Jørgensbjerg er der intet Brev levnet os, som kunde røbe hans Opholdssted og derigennem den Vej, han har taget fra Hovedstaden til Kamppladsen. Derimod ere vi i Stand til at følge hans Tilbagerejse; den 14de Juni (ja, vel allerede den 12te,) var han i Aalborg, den 16de i Randers og den 18de i Aarhus[2]); om hans Travlhed vidner, at han ikke fik Tid til at udstede sit Privilegium for Randers, før han var kommen til Aarhus, og sine Friheder for denne By, før han var naaet tilbage til København[3]). Da han lagde Tilbagerejsen over Land, er det vel rimeligt, at han er draget til Jylland ad Søvejen; den hollandske Flaade i Kattegat vil ikke have været ham nogen Hindring, da der for Øjeblikket under Stilstand plejedes Forhandlinger mellem ham og dens Førere. Han har vel taget bevæbnede Borgere med fra Aalborg, som Bønderne ikke havde kunnet erobre, og er

[1]) Reg.* 5305.
[2]) Reg.* 5309, Diplom. Vibergense p. 30 og Reg. 3674.
[3]) Reg. 3677 (af 2den Juli).

nord om Fjorden gaaet mod Vest ind i Hanherrederne. At han skulde have passeret Aggerssund sydfra, er næppe troligt; her vilde Modstanderne lettere kunne lægge ham Hindringer i Vejen ved Overgangen.

Stillingen paa St. Jørgensbjerg var en Retrætepost; den betegnede det yderste Punkt, hvortil Vendelboerne kunde lade sig drage af deres Allierede, Bønderne fra Thy og Mors, uden at forlade deres eget Land. Kongen slog Lejr i Nærheden af Bakken paa den omtalte Horopsmade; om dette laa vest for Bjerget og var enstydigt med det saakaldte „Kongens Bedested", eller nord derfor, hvor „Lejrhøjene" rejse sig, faar staa hen, ligesom det er umuligt at sige, hvor de af Svaning omtalte Angreb fandt Sted. Sandsynligst er det vel, at de foregik fra Syd, og at Thyboerne og Morsingerne imens rømte mod Nordvest.

Det vilde kun være en simpel Gentagelse at berette om Slagets Gang her; enhver, der har gennemlæst Folkevisen og Svanings Fortælling ovenfor, vil mindes Momenterne i Vendelboernes djærve Kamp og deres Fællers Rømning. Da Aftenen faldt paa, har Vognborgen ligget fuld af danske Mænds Lig, og Ulvene og Ravnene fik Føde nok for den Nat, som stundede til.

Henrik Tagesen blev ført til Aalborg og maatte bøde med Livet for sine Gerninger; i det ovenfor omtalte Brev, hvorved Kongen gav Otte Nielsen hans Del i Bjørnholm, siges der, at dette skete „genesten efter hans Død, da han havde undgullet sine Gerninger i Aaleborg, som var efter vor Herris Aar 1441, Mandagen næst efter Helligtrefoldigheds Søndag", det er Mandag den 12te Juni. At hans Lig dernæst „maatte klæde en Stejle", kan vel betragtes som temmelig sikkert, og at

hans Medanførere maatte lide lignende Straffe, er ikke mindre sandsynligt.

Større Interesse har det for os at faa at vide, hvad Nederlaget betød for Bønderne. Raadspørge vi de samtidige Beretninger, vide de kun lidet derom. Den svenske Rimkrønike fortæller, at „siden tog Kongen alt, hvad han vilde", den lybske Beretning og Plattyske Saxo, at han tvang dem til at være lydige; men naar de føje til, at han fangede mange Bønder, tør man sikkert slutte, at de ikke ere slupne paa fri Fod igen uden svære Løsepenge. Derhos skulde de udplyndrede Herremænd vel ogsaa have Erstatning. Men vende vi os til moderne dansk Historieskrivning, fortælle nogle os[1]), at det blev forbudt enhver at bære andre Vaaben end den korte Kniv i Bæltet, andre, at dette Forbud kun gjaldt Bønderne. Det er os let at kontrollere Sandheden af denne Efterretning, da Kilden derfor er et Kongebrev af 5te Juli 1442[2]), som udstedtes fra Oslo og var rettet til Gejstligheden i alle tre Riger. Denne fik Befaling til at bekendtgøre, at ingen, det være sig Prælat, Gejstlig, Ridder, Kriger, Borger, „burgensis" eller Bonde, uden for sit Hjem maatte bære andre Vaaben end de daglige Smaaknive. Kongen opfordrede Bisperne til at sætte mulige Overtrædere i Ban og lovede desuden om fornødent den verdslige Arms Bistand.

Det ses heraf, at man i endnu højere Grad end Allen bør betone, at denne Forordning om ikke at bære Vaaben ikke er rettet mod de nørrejydske Bønder som en Straf for deres Oprør. Den gjaldt alle Klasser inden for alle tre Riger og var, om man saa vil, et civilisato-

[1]) som Allen, Side 232.
[2]) Aarsberetn. fra Geheimearch. V p. 60—61.

risk Skridt, der ganske vist ikke lykkedes foreløbig og kom adskillige Aarhundreder for tidligt, men derfor ligefuldt kun taler godt for Kong Kristoffers politiske Fremsyn.

Men paa et andet Omraade var Oprøret 1441 ganske sikkert af stor Betydning for Bondens fremtidige Stilling; det lykkedes nu Gejstligheden at føre sin lange Krig om Bispetienden igennem, som ganske vist var gennemført i de øvrige Landsdele, men hvis Indførelse Jyderne hidtil med Held havde modsat sig. Ved det store Ribemøde 1443, hvor Kristoffer blev kronet som dansk Konge, udstedte han den 7de Januar sammen med Ærkebispen Johannes Laxmand et Brev[1]), rettet til gejstlige og Lægfolk over al Danmark. Det siges heri, at paa den nævnte Dag vare de jydske Bisper, blandt hvilke Gert af Børglum og Thorlaff af Viborg ere os velbekendte, tilligemed den fynske Biskop traadte frem og havde klaget over, at der i deres Stifter kun betaltes $^1/_{15}$ i Stedet for $^1/_{10}$ i Tiende; paa Befolkningens Vegne havde derimod en Skare Riddere hævdet, at det var saa gammel Sæd. Sagens Afgørelse var af begge Parter bleven henskudt til Kongen, og efter at have raadslaaet med en Skare Retskyndige fældede han en Dom, som afgjort gav Gejstligheden Medhold. Tienden deltes i tre ligelige Dele mellem Kirken, Præsten og Bispen, og der sattes haard Straf for mulig Overtrædelse af disse Bestemmelser.

Gejstligheden var altsaa den Stand, som høstede det største øjeblikkelige Udbytte af Oprørets Undertrykkelse. Adelen maa selv under Tiendestriden have følt Savnet af den uafhængige Almue bag sig til at støtte sine Krav, men den havde jo selv bidraget sit til at slaa

[1]) Hvitfeld Fol. I, 831.

den ned. Intet Under da, at det særligt er Gejstligheden, som vi ser juble over Kongens Sejr 1441. Aaret efter Kampen, den 25de November 1442, udstedte Ærkebiskop Johannes Laxmand et Brev[1]), hvori han priste Gud, „fordi han, da disse tre Riger vare udsatte for slette Menneskers Ødelæggelse og Plyndring og berøvede en Konges Styrelse, ikke tillod, at hans Folk adsplittedes ved Krigens Storme .... Thi det er jo klart, at den himmelske Konge i en særlig Grad har staaet vor Drot bi, da han nylig i Jylland med en ringe Skare knuste en stor Hær, som efterstræbte hans og Rigernes Lykke; thi hvorledes skulde ellers een kunne forfølge 1000 og to jage 10000 paa Flugt? Var det ikke, fordi Gud gav dem i hans Hænder?“ Derfor skulde man i Lundekirken hvert Aar paa de store Højtider prise Gud med et religiøst Optog.

Men skønt saaledes ogsaa andre Magter end Regeringen høstede Fordele af Bøndernes Undertrykkelse, er der dog Vidnesbyrd nok om, at det var mod denne, Oprøret i første Række havde været rettet. Det var Kongen og de kongelige Fogeder, man vilde til Livs; først derefter søgte man ind paa Adel og Gejstlighed, skønt vel den Omstændighed, at saa mange af den førstes Medlemmer sad i Stillingen som Kongens Foged, maatte bidrage til at forplumre Forholdet og rette Bøndernes Raseri mod mere end een Fjende. Som Udviklingen dog en Gang gik, maatte Bønderne først støde sammen med den stærke Statsmagt, bagefter med de Institutioner og Stænder, som vare voksede op under dens Beskyttelse, og som bleve stærkere i de følgende

[1]) Svenske Rigsarkiv: Odaterade pergamentsbref från 15. seklet. (Meddelt af Prof. Kr. Erslev.)

Aarhundreder. Bondeoprøret i 1441 bliver derfor i ringere Grad end Grevefejden en Standskamp mellem en undertrykt og en overmægtig Klasse, men de to Vaabendyster have deres fælles Præg; de ere begge Forsøg paa at skrue den politiske og sociale Udvikling tilbage for Aarhundreder, Forsøg, der maatte mislykkes og mislykkedes. Og dog vilde det være taabeligt at nægte, at ikke ogsaa Forholdet til Adelen har spillet sin store Rolle ved vor Bevægelses Udbrud. Efter den taalelige Tilstand, som Regenter som Valdemar Atterdag og Margrete havde gennemført for Bonden, da de store Krongodsreduktioner lettede hans Stilling, og Regeringen søgte at tage Selvejerne under Armene, begyndte atter Trykket fra oven under Erik af Pommerns Styre. Man gjorde Modstand af bedste Evne baade paa Sjælland og Fyn, men først i Jylland fandt Modstanden rigtig sit Udtryk i, hvad den efter hele sin Karakter var, en Revolution. Det var den kraftigste Del af Almuen, som her norden for Lov og Ret i Rigets Udkant har rummet flere Selvejere i sine Rækker end nogen anden Landsdel og slet ingen vornede Fæstere. De magrere Jorder lod Bebyggelsen foregaa mere spredt og indbød ikke til Herregaardsdannelser. Men de vare Vidner til det voksende Tryk, deres Frænder paa Øerne vare underkastede, og begyndte selv at føle Byrderne (Rimkrønikens Skat); de foretrak at gribe ind i Tide, mens de endnu havde Kræfter dertil, og rejste deres Oprør, gjorde deres Revolution. Og denne Revolution kan man vel kun se som et berettiget Skridt, saa vist som Bønderne havde Retten til at kæmpe for deres Eksistens; de, der dannede den Klasse, hvoraf alle andre hovedsagelig vare voksede frem, og paa hvis Skuldre de stode.

Og Tiden var rig paa slige Forsøg paa at hævde sig selv og derigennem Samfundets Bestaaen i de fæstnede Former. I Norge rejste Bønderne sig med Held under Amund Sigurdsson, og Dalkarlene i Sverige havde just fordrevet Kong Eriks Mænd. Geografisk og socialt set indtog de en lignende Plads i Sverige som Vendelboerne i Danmark; blandt dem havde Nedgangen i Bøndernes Stilling grebet mindst om sig, og ud fra dem kunde en friere Strømning brede sig over Landet. Men Sveriges Bønder stode socialt højere end Danmarks, derfor kunde Bevægelsen fæste Rod; hvad kunde det hjælpe, at vi havde Dalkarle som Sveriges, naar vi i det hele ikke havde en Bondestand som dets?[1])

Saaledes bliver det da et Hovedresultat af denne Undersøgelse om Oprøret i 1441, at det er et Bidrag til en Gren af vort Folks Karakteristik og et Vidnesbyrd mere om dens ubøjelige Uafhængighedsfølelse. Og er man end mere end fire Aarhundreder skilt fra en Begivenhed, vægrer man sig dog ikke ved at skænke de Mænd Respekt, som have sat Livet ind for deres Sag.

---

[1]) Efter at denne Afhandling i det væsentlige var afsluttet, traf jeg i det kgl. Bibliothek blandt Tyge Beckers efterladte Papirer et Haandskrift til en Hoveriets Historie (Realsamlinger, 2det Bind), der har sin Betydning ved at vise, hvor nær denne Historiker ved sin Omtale af vort Oprør har været ved at naa det, som vi efter at have gennemgaaet Kilderne ere berettigede til at betragte som Sandheden. Det vil sikkert have sin Interesse at fremdrage de Linjer, som dreje sig herom, skønt de kun forefindes i en temmelig ubearbejdet Skikkelse: „Nu træffe vi ogsaa i Jylland 1438 den første Opstand, der er rettet imod Adel (og Gejstlighed, hvilken imidlertid først blev ret alvorlig 1440—41), skønt den endnu især synes at gælde Kon-

Ekskurs.

Bondekrigsnotitserne findes bevarede i en Oktav; Læder med Spænder, 345 Blade, opbevaret paa Universitetsbiblioteket i den arnamagnæanske Haandskriftsamling[1]). Den er skrevet af to Hænder, og et enkelt Sted dukker en tredje frem. Denne tredje Haand er fra 1646, den yngre af de to tidligere fra April 1595. Den ældste Haand, som intet Aarstal har føjet til sit Værk, synes dog at have skrevet Titelbladet til hele Bogen, som er mærket 1593. Men i ethvert Tilfælde kan ingen Del af Haandskriftet være ældre end fra Aaret 1572[2]), da den ældste Haand har nedskrevet en annalistisk Notits, som lyder paa dette Aar.

En Gennemgang af Haandskriftet viser, at det først og fremmest indeholder Love, lige fra Jydske Lov til Frederik den 2dens københavnske Skik af 1569; denne sidste og i det hele taget de fleste nedskrevne af den ældste Haand. Derefter begynder en Række *annalistiske Notitser*, som ligeledes øjensynligt skyldes denne ældste Haand. Deres Orden er temmelig forvirret, og Optegnelsen om Kristiern den 1ste („1481: døde gamle Kong Christiern fordum Konning i Danmark") tyder ikke paa nogen høj Ælde. Disse Notitser afløses atter af en Række *spredte Meddelelser* f. Eks. om Fyrretyvemarksbøder, skrevne med den yngre Haand; og endelig tager atter den ældre Haand fat og nedskriver først som Overgang til det ølgende fire Notitser. Den sidste af disse (fra 1572) er utvivl-

---

gens Fogeder .... — men endnu holdt Love og gammel Vedtægt samt især Vanskeligheden med at samle større Godser den private i Ave; Hoveriet kan ikke have været trykkende paa Adelens Gaarde ...."

[1]) A. M. S. 8vo.

[2]) Mærkeligt nok have hverken Dr. Rørdam eller Dr. Kaalund (i sin Katalog over de arnamagn. Hdskr.) set, at man her har en bestemt Grænse for Notitsernes Ælde i deres foreliggende Skikkelse. Sandsynligheden taler oven i Købet for, at den ældste Haand ikke kan have skrevet sin Del før ved 1590.

somt skreven med den samme Haand som den følgende sammenhængende Række og giver derfor (som ovenfor sagt) denne en bestemt Ælde.

Nu følger nemlig, hvad der har Interesse for os, en Række kronologiske Optegnelser fra 1441 til 1541, med senere Tillæg 1536 og 34. Den første af disse er den ovenfor citerede: Anno dni MCCCCXLI o. s. v. Hvad der først overrasker os ved den, er at se, at den saa pertentlige ældste Haand, som ellers aldrig fejler, i denne Notits ikke mindre end tre Gange har rettet Fejl under Nedskrivningen. Man faar det bestemte Indtryk, at Skriveren her, og kun her, har haft en særlig lille Seddel liggende foran sig, som ikke hørte til den øvrige Række Optegnelser.

Herefter kommer nemlig en sammenhængende Aarbog, som navnlig fra Aar 1500 følger de oldenborgske Kongers Handlen og Færden. Sammenligner man denne med andre kendte Kilder, viser den meget stor Lighed med den tidligere nævnte Aarbog 1286—1549[1]); saa mange af Notitserne falde sammen, at der aabenbart findes en delvis fælles Grundstamme. Men endnu en Mærkelighed viser der sig, naar man følger Notitserne og Aarbogen jævnsides helt igennem, thi paa eet Sted, i Grevens Fejde, er der atter aldeles ingen Lighed i Beretningen om Bondekampene, hverken de jydske eller Øksnebjergslaget (undtagen ved den allersidste Notits, der synes at danne en Undtagelse inden for Undtagelserne).

Hvad bliver altsaa Resultatet heraf? Grundstammen maa vi sikkert antage for fælles. Men saa snart vi komme til Optegnelser om Bondeoprør, baade ved 1441 og i Grevens Fejde, træder Forskellen frem. Disse Optegnelser maa vi altsaa samle ud af den Krønike, vi have under Behandling, og som af Rørdam har faaet Navnet „Bondekrigskrøniken"; vi betragte disse Notitser som noget selvstændigt for sig, næsten som et hele, og vi foretrække derfor at give dem og ikke

[1]) Monum. I Række. I. 285.

hele Aarbogen et Navn. Dette bliver da som foreslaaet „Bondekrigsnotitserne".

Naar vi dernæst vende os til en Realkritik af Notitsens Indhold, minde vi om, at Hovedindvendingerne allerede ere fremdragne ovenfor i Teksten. Det bemærkes, at Peder Olsens Dato jo er levnet os i tre Former, og at, som det blev bemærket ved den lybske Beretning, Eske Brok var en saa velkendt Mand i Hansestæderne, at man næppe vilde kunne fejle saa groveligt ved Fortællingen om hans Død, som saa maatte være Tilfældet. Endelig, at Notitsens Forbindelse med lignende fra Grevefejden gør det sandsynligt, at den først er skreven efter denne Krigs Tid. Af de to Datoer er den sidste sikkert fordærvet; den første maa vel være Eske Broks Dødsdag, hentet fra en eller anden Slægtebog, og hans Navn blev saa senere flyttet bort fra den Dato, hvortil det oprindelig var knyttet. Hans Fald er næppe foregaaet i noget stort Slag, og Sandsynligheden taler for, at man ikke mere end een Gang har kæmpet paa St. Jørgensbjerg. Jeg tror derfor, at man bør forkaste Bondekrigsnotitsen som sen af Oprindelse og sen i sin Form, slet i sin Overlevering og uoverensstemmende med de ældste gode Kilder, hvormed det er os muligt at sammenligne den.

Tillæg.

Hans Svanings Haandskrift.

Gl. Kgl. Saml. 4to 2444.

Bønder oplob i Vendsyssel: Causa quod Ericus Rex in Gothlandiam profectus, quem secutus episcopus[1]) Vandalie, remisit eum ut rusticos co . . etaret in nobiles, quod & fecit. Hi capitaneum Hinricum Tausøn creant adiunctis quibusdam nobilibus ad inopiam redactis ut[2]) hac ratione crescerent. R.

[1]) Erslev quidam?
[2]) E: in.

Christ. per litteras & nuncios monuit Rusticos officii, sed quum nihil proficeret. Men bønderne ginge strax om med vidie oc brand oc hagde[1]) hver udi sin egen dør[2]). Itaque progressi ad arcem Lundenes duce H. T. arce non potiti horrea incenderunt. Quapropter C. R. adventans A. D. 1442, alii 1440, in loco plano castra locat non ita large ab Aggersund udi Haneherrit, udi Horops made, colliculos tamen duos [2den Side] eminentes habentes[3]). Item[4]) commeatus corporum & machinam ex curribus triplici ordine instruunt. Rex speculatus loci opportunitatem, emissis aliquot tormentorum telis noxam nullam illis intulit, telis nunc infra nunc supra cadentibus, machinam currulem infringere[5]) statuit.

prima facta incursio. Hostes superi[6]) iactis lapidibus & telis repulerunt aliquamdiu pari virtute pugnantes. tandem in complectu[7]) Regis versantes perumpere conati sunt ubi collis declivior, atque iam signa duo equitum immissa hostem loco pepulerunt: qui cedentes quis[8]) magna vi resistunt. Subsequitur totum agmen, sed rustici acriter restiterunt dispari fortuna. Dissipantur rustici et denuo se recolligunt ac omnes cadentes aduerso corpore vulnera [3dje Side] tulerunt. Plerique in terram sub equis pro[s]trati[9]), in genua se erigentes ampotatis cruribus equorum[10]) plus damni quam stantes in acie intulerunt. D. Magnus Johneffon[11]) & D. Eskillus (Broch) cæsi, ambo equi[t]es aurati & cum his alii multi in exercitu Regis principes viri. Ideo sc. turmatim equites aggregantes ... erunt rusticos. capti alii, trucidati[12]) alii, rotis impositi alii,

---

[1]) Weeke: hengde.
[2]) Herudenfor staar i Randen: Restis ac titio vicatim missus 1438.
[3]) W: habente.
[4]) W: Huc.
[5]) W: infrangere.
[6]) W: superant.
[7]) W: conspectu.
[8]) W: quibus.
[9]) E: projecti.
[10]) W: equitibus.
[11]) E: Johanſz.
[12]) E: fundati?

decollati qui auctores tumultus fuere. Desiderati a regis 600. H. T. prostratus . in genua se erigens .... diu a se multos fortiter reppulit, sed demum oppressus in partes dissectus est. Deflerunt in cunis hanc cladem vendili et agri diu inculti iacebant.

Locus conflictus alii Bistrup in villa grandesleff.

Anmeldelser.

Aage Friis: Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh Guldberg. Bidrag til den Guldbergske Tids Historie (1772—1780). Afhandling for den filosofiske Doktorgrad. København (Det nordiske Forlag), 1899. (287 S.)

Det har i længere Tid været bekjendt i de historiske Kredse her hjemme, at Bibliotheksassistent Friis havde været saa heldig at skaffe sig Adgang til forskjellige Privatarkiver i Tyskland, og at det var lykkedes ham at faa et meget stort Materiale af Breve, vedrørende Bernstorfferne og de adelige Familier, der havde staaet dem nær, ført hertil, saaledes at han kunde udnytte dem her i Byen. Ligesom man maa anerkjende den elskværdige og redebonne Imødekommenhed, der af vedkommende tyske Slægter ved denne Lejlighed er bleven vist dansk Historiegranskning, saaledes kan man ikke andet end glæde sig over den Ihærdighed og det Sportalent, som Hr. Friis har lagt for Dagen ved at søge efter og skaffe det store Stof til Veje.

Det er en Bearbejdelse af en Del af dette Stof, der har fremkaldt det Skrift, hvorom her skal gjøres nogle Bemærkninger. Enhver dansk Historiker veed, at meget i den saa kaldte Guldbergske Tid hidtil har staaet dunkelt for os, og at det især har været umuligt, ret at faa rede paa, hvor vidt de forskjellige Personligheders Raaderum strakte sig, der spillede en Rolle i Statsstyrelsen i denne Tid. Saa meget mere har man maattet glæde sig ved at se et Skrift komme frem, som, efter hvad man vidste om Forfatterens Studier, kunde antages at bringe Lys over adskilligt med Hensyn til den her omhandlede Tid. Dette Haab er ikke blevet skuffet. Nærværende

Anmelder har, takket være Hr. Friis's Velvilje, haft Lejlighed til at bruge den vigtigste Del af det Brevmateriale, som her har Betydning, og efter sit Kjendskab saavel hertil som til de andre Kilder til den Guldbergske Styrelses Historie tør han sige, at Forfatterens Arbejde er bygget paa et meget stort Stof, og, hvad mere er, at dette er samvittigshedsfuldt brugt. Det er kun sjældent, at man kan klage over en uheldig Anvendelse af Citater.

Dette Stof er fremstillet i en let overskuelig Form og med Liv; man har Indtryk af, at Forfatteren ligesom selv er med i Forholdet imellem den Række Personligheder, der havde at gjøre med hverandre, og man faar et klart Billede af dem med deres forskjellige Synsmaader, Interesser og Lidenskaber. Iblandt disse Mænd er Bernstorff afgjort Hovedpersonen; det er hans Virksomhed i flere Retninger under hans første Ministerium, hans Regeringsgrundsætninger, politiske og sociale Synsmaader, hans Stilling i Statsmandskredsen, hans Stemninger og Opfattelser af de medvirkende, der stadig staar for Forfatteren som det centrale.

Idet der ved denne Anmeldelse kun kan være Tale om at fremhæve nogle Hovedpunkter, hvor Forfatterens Fremstilling bringer nye Resultater eller gjør Billedet væsenlig rigere og fyldigere, end det tidligere har været, maa med Hensyn til Bernstorffs faglige Ministervirksomhed særlig fremhæves hans Virksomhed som Direktør for det tyske Kancelli. Allerede ved Fortællingen om, hvorledes han opnaaede denne Stilling, giver Skriftet nye og vigtige Oplysninger. Det har tidligere været vel kjendt, at, da det holstenske Mageskifte skulde finde Sted i Slutningen af 1773, optraadte Saldern som russisk-holstensk Kommissær meget anmassende ved at erklære, at han vilde standse hele Sagens Afslutning, med mindre det tyske Kancelli blev ordnet paa en bestemt Maade og i Spidsen for sig fik en holstensk Adelsmand; vi have tillige vidst, at Statsraadets vigtigste Medlemmer her hjemme, om de end misbilligede Salderns Optræden, i Virkeligheden ønskede den samme Ordning som han og i den Anledning havde skarpe Forhandlinger med Hoffet, der stærkt krympede

sig ved at gaa ind derpaa, indtil det til sidst maatte bøje sig. Men nu faa vi at vide, at en Hovedside af Kampen var, at Hoffet vilde have en borgerlig Mand, den ældre Stemann, i Spidsen for det tyske Kancelli, hvilket Adelsmændene i Statsraadet vare enige med Saldern i at bekæmpe. Jeg har tidligere troet, at denne havde ønsket, selv at opnaa den her omtalte Plads; men dette viser sig nu ikke at have været Tilfældet.

Hr. Friis's Fremstilling af Bernstorffs Styrelse af Hertugdømmerne kan selvfølgelig ikke være udtømmende; men ligesom den giver et tiltalende Billede af, hvorledes Bernstorff søgte at gjennemføre Ro og Orden, efter at den gottorpske Del af Holsten var bleven forenet med den kongelige Del, saaledes dvæler den særlig ved hans Iver for at faa Universitetet i Kiel bragt paa en forsvarlig Fod; og, hvad der har stor politisk Interesse, Forfatteren gaar omstændelig ind paa at fremstille Bernstorffs Stilling til den holstenske Adel. Mageskiftet havde hos adskillige af dennes Medlemmer vakt alt andet end Glæde. Dels var der stærke Levninger af gammelt gottorpsk Had imod Danmark, dels holdt en Del Adelsmænd ikke af, at de nu fik een Fyrste til Overherre i Stedet for, at de tidligere havde havt to, hvad der havde givet dem friere Raaderum. Denne vel kjendte Stemning, der allerede havde vakt den ældre Bernstorffs Bekymring, gjaldt det nu for Andreas Peter Bernstorff om at tage paa den rette Maade. Idet det stod for ham som en Hovedopgave at bygge Bro imellem Holsten og Danmark, søgte han paa den ene Side at støtte, hvad han mente, Ridderskabet der ovre med Rette kunde paaberaabe sig som Privilegier, ligesom han ogsaa stærkt var paa sin Post imod, hvad han, sikkert med nogen Overdrivelse, frygtede som dansk Uvilje imod Holstenerne; men paa den anden Side traadte han med stor Bestemthed op imod den ensidige holstenske Adelsaand, der næsten umiddelbart efter Mageskiftet fremkaldte aldeles uberettigede Klager over Prægravation. Forfatteren fremhæver — ogsaa det er noget nyt —, at Bernstorff under de vanskelige Forhold, der her fremkom, havde god Nytte af Overkammerherre

D. Reventlow, og man maa indrømme, at den sidstnævnte i høj Grad viste sig som en loyal, brav Holstener. Skade blot, at de gode Sider, man ser, at denne Mand har havt, ikke formaa at dække over den Ulykke, han har gjort ved sin højst uforsvarlige Opdragelse af Kristian den Syvende som Barn.

Det vigtigste ved Hr. Friis's Bog er dog Skildringen af Bernstorffs Forhold til de samtidig virkende Statsmænd i Kjøbenhavn og til Hoffet her. Derved faar man et fyldigt Indtryk baade af hans Personlighed og af hans Regeringsgrundsætninger. Det er her interessant at se, at Bernstorff har havt stor Del i Statens Overtagelse af Banken 1773, ja endog har været endnu ivrigere for den end selve Schimmelmann[1]). I det hele faar man et levende Billede af hans Forhold til denne betydelige Mand, som han i mange Henseender havde stor Beundring for, uagtet hans materialistisk-prosaiske Aandsretning i og for sig ikke var ham sympathetisk. Samtidig kastes der ved Bernstorffs Udtalelser Lys over hans Forhold til Mænd som Gregers Juel, Godske Moltke, Eichstedt og Schack Rathlou. Det meste af, hvad der vedrører disse forskjellige Personligheder, staar imidlertid i nøje Forbindelse med hans Stilling til Hoffet, d. v. s. Enkedronning Juliane Marie, Arveprinsen og deres fuldtro Raadgiver, Guldberg, og der er vel næppe nogen, der tager Forfatterens Bog i sin Haand, uden at han først og fremmest spørger om, hvilket Lys den kaster over Hoffets Indgriben i Styrelsen, hvad den viser om Berettigelsen af Navnet „den Guldbergske Tid", der saa tidt er blevet givet Tidsrummet fra 1772—1784.

Forfatteren er omstændelig gaaet ind paa at skildre Hoffets politiske Rolle i de af ham behandlede Aar, og det er med Bestemthed og Styrke, at han fremstiller denne Rolle som betydelig, og det allerede for den første Tid efter Struensees Fald. Men, hvor meget sandt der end kan være

---

[1]) I sit Manuskript: „Kronprinsens og Hoffets Historie 1773—76" taler Bülow med stærke Ord om Bernstorffs Iver i den Retning; men jeg har tidligere ikke ret turdet stole derpaa.

heri, er der dog netop her Punkter, som efter Anmelderens Mening opfordre til nærmere, kritisk Undersøgelse.

Strax i Begyndelsen af sit Skrift fremhæver Forf., hvilken Vægt der maa lægges paa, at J. H. E. Bernstorff ikke blev kaldt tilbage efter 17. Januar 1772, og han siger, at Beslutningen herom „betyder, at Juliane Maries Plan om at beholde Magtens Traade i sin Haand blev taget strax" (S. 5). I god Overensstemmelse hermed hedder det S. 11: „Strax efter den 17. Januar finder man saaledes det Guldbergske System planlagt". Som et Hovedmoment i dette System nævner han Statsraadsordningen af 13. Februar 1772, om hvilken han siger, at den „danner det formelle Grundlag for det Kabinetsregimente, der knytter sig til Guldbergs Navn" (S. 8). I saa Henseende mener han, at det var særlig vigtigt, at „naar som helst kunde Hoffet, der havde Magten over Kongens Underskrift, gaa uden om Statsraadet. Kun de Sager, der skulde afgjøres ad den ordinære Forestillingsvej, maatte passere Statsraadet; men ved en Kabinetsordre kunde en hvilken som helst Sag afgjøres uden forudgaaende Forestilling" (S. 9). Ja, han siger endog i Anledning af den nye Statsraadsordning: „Dette er graverende, det er og bliver en uhyre moralsk Forsyndelse, at Juliane Marie og Guldberg dristede sig til at lade Struensee dømme og henrette ganske for det samme, som de selv var i Færd med at gjøre" (S. 10—11).

Denne Forfatterens Opfattelse er det mig umuligt at tiltræde. For det første foreligger der intet positivt Vidnesbyrd om, at Planen til den Guldbergske Styrelse, d. v. s. til en Styrelse ved Kabinetsordrer, har været lagt strax efter 17. Januar. Hr. Friis fremhæver ganske vist som et stærkt Fingerpeg, at J. H. E. Bernstorff ikke blev kaldt tilbage. Nu skal det indrømmes, at det er meget muligt, at Juliane Marie og Guldberg helst have været fri for at lade den ældre Bernstorff faa Del i Styrelsen; men naar dette ikke skete — han døde for øvrigt allerede 18. Februar —, hænger det utvivlsomt i høj Grad sammen med, at to af de Mænd, som Dronningen i Førstningen stærkt maatte forbinde sig med, nemlig Rantzau-Ascheberg og Osten, ikke paa nogen Maade vilde have Bern-

storff ind i Statsraadet, og det var da ogsaa Meningen i den Bernstorffske Kreds, at det var disse to Mænd, der hindrede hans Tilbagekomst. Under alle Omstændigheder er hans Udelukkelse ikke tilstrækkelig til, at man deraf kan slutte, at Dronningen og Guldberg allerede havde lagt Planen om at indføre en Kabinetsstyrelse efter Struensees Mønster. Man maa ogsaa erindre, at Dronningen kun faa Dage havde været indviet i Sammensværgelsen imod Struensee, saaledes at hun umulig kunde have forberedet sig paa en politisk Fremtidsrolle, og at hverken hun eller Guldberg vare Personer med et stort Mod eller et kraftigt Initiativ. Skjønt det er meget rimeligt, at de begge kunne have tænkt sig, at der efter 17. Januar vilde blive Lejlighed for dem til at gjøre sig gjældende, er det lidet sandsynligt, at de skulde have lagt en Plan om, paa hvilken Maade det skulde ske; de vare desuden i den første Tid nødte til at støtte sig til andre, hvem de maatte give Indflydelse paa, hvilken Form for Regeringen der skulde vælges.

Men her komme vi til noget, Forfatteren lægger stærkt Vægt paa; han mener, netop i den Styrelsesform, der blev slaaet fast ved Forordningen af 13. Februar 1772, at finde en Støtte for sin Mening om Dronningens og Guldbergs Plan. Det er da værdt at se lidt paa denne saare vigtige Forordning.

Først vil det dog være bedst at mindes, hvilket Omfang Kongens personlige Indgriben i Styrelsen havde i Tiden før Struensee. Bortset fra saadanne løbende Forretninger, hvor det var overladt Kollegier „ad mandatum“ selv at træffe Afgjørelsen, lod Kongen regelmæssig Kancellisagerne referere for sig i Konseillet eller lod dem blive behandlede der, inden de bleve forelagte ham til Underskrift. Den samme Behandling kunde han efter særlig Bestemmelse ogsaa lade andre Sager blive til Del, naar han af en eller anden Grund ønskede at høre Konseillets Skjøn om dem. Men det almindelige var, at Sagerne fra de andre Kollegier ikke gik igjennem Konseillet, men umiddelbart forelagdes ham ved Forestilling fra det Kollegium, hvorunder de hørte, og at han da gav sin Resolution i sit Kabinet paa Kollegiets Forestilling. Ved Siden deraf

kunde han selvfølgelig som Enevoldskonge tage Initiativet, saasnart han vilde, ved at sende et Kollegium Ordre med Hensyn til et eller andet, dels mundtlig igjennem Kollegiets Chef, dels skriftlig ved en Kabinetsordre. Slige Ordrer kunde snart gaa ud paa, at han vilde have en Sag behandlet, snart paa, at en eller anden Beslutning, som han allerede havde fattet, skulde sættes i Kraft, og Kollegiet havde da at affatte en kongelig Forestilling derom, der underskreves af ham. Sligt kaldte man en Korroboration. Til sine Tider var Kabinetsordren en blot Meddelelse om et Andragende, som Kongen allerede havde bevilget. Det kan tillige mærkes, at ved Udnævnelser fulgte han meget tidt i den Grad sit eget Hoved, at han bortgav Stillinger til Mænd, der slet ikke havde indgivet Andragende til vedkommende Kollegium, men havde vendt sig umiddelbart til ham selv. Med andre Ord, Kabinetsstyrelsen kunde faa et saare vidt Omfang, saasnart Kongen vilde det saaledes.

Endnu meget større blev den som vel kjendt paa Struensees Tid, da Konseillets Indflydelse ophørte ved dets Afskaffelse, og da Struensee efter 15. Juli 1771 udøvede et fuldkomment Despoti ved sine Kabinetsordrer i Kongens Navn, men med sin egen Underskrift. Da der efter dette Regimentes Ophør blev fastslaaet en ny Ordning, skete det ved Forordningen af 13. Februar 1772. Hvad staar der nu i denne? Først nævnes de 6 Mænd, som tilligemed Arveprinsen skulle danne det nye Gehejmestatsraad, og derpaa hedder det, at intet Lem af dette Statsraad tillige maa være Præses for noget Kollegium, Departementet for de udenlandske Sager alene undtaget. I § 3 læser man: „Alle Kollegiernes Forestillinger skulle Os i og gjennem bemældte Vores Gehejmestatsraad allerunderdanigst foredrages og Vores allernaadigste Resolution derpaa tages. Saa skulle og alle anbefalede Expeditioner der ligeledes af Os allernaadigst underskrives". Fremdeles staar der i § 4: „Skulde det dog behage Os derforuden nogen Resolution at meddele og underskrive, saa ville Vi dog derhos allern., for at forebygge de Uordener og andre Misligheder, som lettelig ved Sagernes Drift kunde flyde deraf, naar vedkommende Kollegium om

sligt er uvidende, at den, der saadan Resolution i Hænde haver, skal være forbunden, strax og førend han sig deraf i nogen Maade betjener, dermed at melde sig ved det Kollegium, hvor Sagen henhører, hvilket Kollegium da gjør Forestilling derom til formelig Expeditions Erholdelse". Hertil kommer i § 2 den Bestemmelse, at „alting herefter (det alene undtagen, som angaar Vores tyske Provinser) skal søges, behandles, foredrages og udfærdiges i det danske Sprog".

Det vilde være højst interessant, hvis vi vidste noget om denne Forordnings Tilblivelseshistorie; men alt, hvad vi kunne se derom, er, hvad der for øvrigt ikke er uden Interesse, at et Udkast til den har været sendt til Otto Thotts Betænkning, og at han har gjort et Par Tilføjelser. Den ene er den, at Udenrigsministeren altid skulde have Sæde i Statsraadet, den anden den, at det danske Sprog skulde bruges paa den Maade, vi have set blive fastsat i Forordningen. Dette sidste Træk er det værdt at lægge Mærke til. Hvis Guldberg var Forfatter til Forordningen, skulde man tro, at netop denne Bestemmelse af ham var bleven sat ind i den; men det er ikke ham, det er Thott, den skyldes[1]).

Den første Bestemmelse med Hensyn til det nye Statsraad, der fængsler Interessen, er den, at dets Medlemmer med Undtagelse af Udenrigsministeren ikke tillige maatte være Chefer for noget Kollegium. Hr. Friis indrømmer (S. 9), at denne Ordning maaske for en Del kan være fremkaldt ved Ønsket om et skrappere Tilsyn med Kollegierne; men han lægger dog aabenbart mest Vægt paa, at den svækkede Statsraadsmedlemmernes Modstandskraft imod Hoffet. Det er da maaske ikke uden Interesse at lægge Mærke til, at en lignende Ordning for ikke mange Aar tilbage var indført i en af Europas store Stater, nemlig Østerrig, og det netop udelukkende for at skabe større Enhed og Sammenhold i Statsstyrelsen. Det var Kaunitz, dette skyldtes; han havde i sin Indstilling derom til Marie Theresia fremhævet, at Kollegiechefer, der havde Sæde i det øverste Statsraad, let satte deres særlige

[1]) Indlæg til Forordningen af 13. Februar 1772 i Rigsark.

Kollegieinteresser over de almindelige Statsinteresser, og at de let vilde blive Dommer og Parti i samme Sag [1]). Hvorvidt Ordningen her hjemme er bleven fastsat udtrykkelig efter østerrigsk Mønster, veed man ikke; men den her anførte Parallel synes at opfordre til Forsigtighed med Hensyn til at forklare den omhandlede Bestemmelse som overvejende skabt af Ønsket om at udvide Hoffets Indflydelse. Man kunde efter det Indtryk, som Schack-Rathlous Personlighed gjør, fristes til at tænke sig, at det var ham, der havde faaet den sat igjennem [2]); ogssa Osten, der som Udenrigsminister fik Sæde i Statsraadet, maatte den passe fortræffelig.

Hovedsagen ved Forordningen er imidlertid den ejendommelige Stilling, den giver Statsraadet ved Siden af Kongen. Medens denne tidligere havde kunnet give sin Underskrift paa alle Forestillinger fra Kollegierne efter Behag enten i eller udenfor Konseillet, kunde det nu kun ske i Statsraadet, og

---

[1]) Arneth: Geschichte Maria Theresias, VII (Wien 1876), S. 3 ff. Det østerrigske Statsraad holdt sit første Møde 26. Januar 1761.

[2]) Der kunde som pegende i den Retning henvises til de af Forf. S. 45 citerede Udtalelser om Schack af flere fremmede Diplomater. U. A. Holstein har i sine utrykte Memoirer, saaledes som det blev omtalt ved den mundtlige Forhandling om nærværende Afhandling, nævnet Rantzau Ascheberg som Ophavsmand til Forordningen af 13. Februar 1772, og der kunde, saaledes som det ogsaa skete ved samme Lejlighed, da fremhæves, at St. Germain i et Brev af 6. Oktober 1770 til Gähler har ment, at en Ordning, hvorefter Konseillets Medlemmer ikke tillige vare Kollegiechefer, vilde være ønskelig. Han bruger her mærkelig nok det samme Udtryk som Kaunitz, at de ellers vilde blive Dommer og Parti paa samme Tid (Danske Mag. 5. R. III, 39). Efter det nøje Forhold, der havde været mellem Rantzau og St. Germain, kunde man da, som Provst Koch har gjort det (Hist. Tidsskr. 6. R. V, 74), heri finde noget, der talte for Holsteins Meddelelse om Rantzau som Fader til Statsordningen af 1772; men der er uheldigvis her en Vanskelighed; det er, at Rantzau selv i det Forslag, han 4. Okt. 1770 gav om Konseillets rette Ordning, har udtalt sig helt anderledes (Danske Samlinger V, 107 ff.). Naturligvis kunde han bag efter være bleven omstemt af St. Germain; men hans Paternitet maa dog herefter opfattes som usikker.

dette maatte gjælde alle Forestillinger, af hvilken Natur de end vare, ogsaa saadanne, hvorved Kabinetsordrer fra Kongen til Kollegierne korroboreredes (jvfr. ovenfor S. 526). Med andre Ord, alt, hvad der vedrørte Kollegiernes Forretningsforhold til Kongen, kom nu til Statsraadet, og det nye Statsraads Virksomhed var afgjort bleven adskillig mere omfattende, end det gamle Konseils havde været, der regelmæssig ikke havde havt noget at gjøre med Forestillingerne fra flere af de vigtigste Kollegier.

Foruden de Kabinetsordrer, der gik umiddelbart til Kollegierne fra Kongen, var der ogsaa dem, der bestod i Resolutioner til Personer eller Institutioner udenfor Kollegierne. Ved saadanne, hvis Tal før Struenseetiden aabenbart kun havde været lille, synes det at have været Skik, at Kollegierne fik Meddelelse derom fra Kabinettet; men dette var langt fra blevet overholdt under Struensee, og da god Orden naturligvis krævede, at vedkommende Kollegium fik Underretning derom, indførtes det, som vi have set, nu, at den, der fik en saadan Resolution, først, inden han benyttede den, skulde henvende sig med den til det Kollegium, som den vedrørte, og at dette saa skulde indgaa med Forestilling derom til Kongen, for at den kunde blive korroboreret paa almindelig Maade ved at faa Kongens Underskrift i Statsraadet. Da der udtrykkelig staar i § 3, at alle[1]) Kollegiernes Forestillinger skulle foredrages Kongen i Statsraadet, ser jeg ikke Muligheden af, at der ved Forordningen kan have været tænkt paa nogen anden Forretningsgang ved hine Resolutioner eller Kabinetsordrer. Men selv om man vilde opstille en anden Fortolkning af dette Punkt, er det klart, at Hoffet med Hensyn til at udøve Magt i den sindssvage Konges Navn paa ingen Maade havde Grund til at foretrække Ordningen, som den nu blev, for den, som den ældre Forretningsgang fra Tiden før Struensee vilde have hjemlet det. Kongemagten havde aabenbart efter de fastslaaede Former dengang kunnet udøves friere, end Tilfældet blev nu. Jeg kan derfor aldrig gaa ind paa, at man, hvad man end ellers vil

[1]) Udhævet af mig.

dømme om Juliane Marie og Guldberg, skulde med Forfatteren kunne tale om en Forsyndelse, end sige om en uhyre moralsk Forsyndelse fra deres Side, fordi de, som han mener, ved at faa Forordningen af 13. Februar 1772 udstedt skulde have søgt at faa en Hjemmel for at gjøre ganske det samme, som de lod Struensee dømme og henrette for[1]).

Det er i Virkeligheden paa en helt anden Maade, man kan sige, at den nye Forordniag skabte et Slags Sidestykke til Struensees Herredømme; der kunde nemlig gjøres gjældende, at idet det fastsattes, at den kongelige Underskrift paa alle Forestillinger skulde gives i Statsraadet og der for saavidt indrømmedes dette en vis almindelig Tilsynsret, som kunde bruges til at udøve et Tryk paa Kongen, skete der noget, som kunde „være Kongens absolute souveræne Enevoldsmagt til Afbræk og Forfang", og at man derved kom i Strid med Kongeloven. Men man har naturligvis stolet paa, at alle vilde se Nødvendigheden heraf. Ganske vist vare Meningerne om Kongens Sindstilstand ingenlunde klare. Psychiatrien var dengang kun lidet udviklet, og Folk vare særlig aldeles ikke paa det rene med, om Kongen kunde kaldes utilregnelig eller ikke. Man vil selv i A. P. Bernstorffs Breve fra Struenseetiden aldrig finde den ringeste Antydning af, at Kongen var egentlig sindssvag, og endnu op til 1784 kunde Stampe udtale, at det slet ikke var saa let at bevise, at Kongen var gal. Derimod var der en almindelig Forestilling om, at dennes Vilje var saa svækket, at han var et Bytte for enhver, der forstod at vinde Indflydelse paa ham. Da man ikke dristede sig til at erklære ham for afsindig og indsætte en Formynderstyrelse, kunde en Ordning som den, der nu blev indført, frembyde Sikkerhed for, at ingen enkelt Mand fornyede Struensees Despoti. Denne Ordning fastholdtes da ogsaa ved det Guldbergske Regimentes Ophør 14. April 1784.

[1]) Min Opfattelse af Forordningen af 13. Februar 1772 falder, som det vil ses, i det væsentlige sammen med den, Provst L. Koch har fremsat i sin Afhandling om Schack Rathlou i Hist. Tidsskr. 6. R. IV., S. 35; men jeg har dog ikke kunnet holde det for overflødigt at gaa nærmere ind paa denne Sag.

Naar det efter den Fremstilling, som jeg her har givet, ikke bliver Hoffet, men Statsraadet, der efter Bestemmelserne i Forordningen af 13. Februar 1772 blev hævet højere, end det havde staaet i Tiden før Struensee, saa ligger unægtelig det Spørgsmaal nær, hvorfor Juliane Marie og Guldberg, naar de, hvad man maa antage, ønskede at spille en Rolle, indlod sig paa at lade Forordningen af 13. Februar blive udstedt. Dette Spørgsmaal har aabenbart allerede ved den Guldbergske Tids Begyndelse paatrængt sig Folk, og det er ret interessant at se Johan Bülow, der netop paa denne Tid begyndte at træde i Forbindelse med Hoffet, (og efter ham Dorothea Biehl) paastaa, at Grunden til, at Forordningen blev givet, var den, at Juliane Marie og Guldberg vare bange for, at ellers en Fjende af dem let kunde faa Kongen „til at underskrive Ordrer til deres Arrest og Bortsendelse"; men det mente de at være sikrede imod ved at lade ovennævnte Forordning fastslaa, at „intet af Kongen underskrevet Dokument skulde være gyldigt, uden at det havde gaaet igjennem Statsraadet" [1]). Om Forklaringen er rigtig eller ikke, om det ikke snarere har været en vis Forsigtighed og Hensynet til de i Øjeblikket nødvendige politiske Raadgivere, der have været bestemmende, kan man ikke vide; men det er indlysende, at Bülow har været klar paa, at Forordningen havde forøget Statsraadets Myndighed.

Endnu et kunde jeg have Lyst til at fremhæve som Af-

[1]) Bülow: „Kronprinsens og Hoffets Historie (Kgl. Bibliothek. Mskpt.), S. 12. Jvfr. S. 14 smstds., hvor det hedder: „Forordningen af 13. Februar 1772 havde tjent til at gjøre dem (Juliane Marie og Guldberg) trygge for Gjengjældelsens Ret; men næppe vare de blevne det ganske ved efterhaanden at have spærret alle og enhver Adgangen til Kongen, førend de mærkede, at de ved denne Forordning havde betaget sig selv den Magt, som de havde opofret saa meget for at komme til at nyde, og gjorde derpaa et Forsøg ved Kabinetsordrer at komme til dens uindskrænkede Besiddelse, og det lykkedes". Bülow beklager meget i det følgende, at Kollegier og Statsraad ikke i Kraft af Forordningen af 13. Februar havde modsat sig dette. — Om D. Biehls Opfattelse se Indbydelsesskrift til Examen i Sorø Akademi 1867, S. 31—32.

slutning af, hvad jeg har at sige om dette Punkt. Tror den ærede Forfatter virkelig, at Bernstorff, som han dog sikkert vil indrømme, var i Stand til at opfatte Indholdet af den her omhandlede Forordning, vilde være vendt tilbage her til Kjøbenhavn for at overtage et af de ypperste Statsembeder, hvis han havde ment, at den „dannede det formelle Grundlag for et Kabinetsregimente"?

Men medens det altsaa efter mit Skjøn er umuligt at lægge dette ind i Forordningen af 13. Februar 1772, er det en Kjendsgjerning, at den ikke formaaede at hindre, at et saadant Regimente indtraadte. Saa snart Hoffet følte fast Fod under sig, begyndte det allevegne, hvor det lod sig gjøre, at ville være Herre, og et Hovedmiddel for det til at gjøre sin Vilje gjældende, var i Virkeligheden at bruge Kabinetsordrer, og det jævnlig paa en saadan Maade tværtimod den tidt nævnte Forordning, at Statsraadet intet fik at vide om dem. Det er saare værdifulde Bidrag til Oplysning om det Forhold, der fremkom herved, som Hr. Friis's Skrift indeholder, og man følger næsten med Spænding hans Skildring af Bernstorffs Stilling til Hoffet i disse Aar. Det var nemlig denne mere end nogen anden enkelt Mand, der klart og aabent viste Hoffet sin Uvilje over dette Uvæsen med Kabinetsordrerne. Mest brugtes disse vistnok ved en Mangfoldighed af Forhold vedrørende særlige Tilfælde og enkelte Personligheder; men Tilsidesættelsen af Statsraadet kunde allerede inden 1781 naa et saadant Omfang, at selv en saa vigtig Lov som Indfødsretsloven blev givet (1776), uden at den nogensinde havde været til Behandling i det nævnte Raad. Ligesom det er første Gang, vi se dette sidste Træk blive fremhævet, saaledes er hele det Billede, Forfatteren giver af Bernstorffs Stilling i Statsmandskredsen her hjemme 1772—1780 noget nyt i vor Litteratur. Naturligvis gjælder det samme særlig om Bernstorffs Forhold til Guldberg med den ejendommelige Blanding hos ham af Agtelse for dennes Karakter, af Erkjendelse af hans gode Evner paa visse Omraader, og saa tillige af skarp Kritik over hans snævre politiske Syn og hans idelige Indblanding i Styrelsen.

Saa sikkert det er, at Juliane Marie og Guldberg mere og mere søgte at trænge Statsraadet tilbage, saa uklare er dog endnu mange Enkeltheder, blandt andet fordi det tidt er vanskeligt at se, efter hvis Initiativ Kabinetsordrerne ere udstedte; jeg tvivler foreløbig paa, at Hoffets Indflydelse i det første Par Aar efter Struensees Fald har været saa stor ved vigtige Spørgsmaal, som Forfatteren aabenbart antager; det har i disse Aar flere Gange lidt ret betydelige Nederlag, og det synes, som om det først er, efter at Schack Rathlou i Efteraaret 1775 skiller sig fra Bernstorff, at Hoffet gaar rigtig hensynsløs frem. Men fordi adskilligt endnu kan trænge til at oplyses, skjønner man lige godt paa den Berigelse af vor Kundskab, som vi skylde Forfatteren.

Til alt dette knytter sig ogsaa som vigtigt, hvad vi høre om Bernstorffs Afskedigelse i November 1780. Det er her et ganske nyt og interessant Træk, Forf. meddeler, at Katharina den anden aldeles ikke ønskede denne, og at hun tog sin Udenrigsminister Panin alvorlig i Skole, fordi han havde udtalt sig skarpt imod Bernstorff. Naar man tidligere har troet, at Ruslands Uvilje imod denne havde spillet en Rolle ved hans Afskedigelse, maa man give Forfatteren Ret i, at dette ikke har været Tilfældet, og at den i en paafaldende Grad har været et Paaskud for at faa Bernstorff af Vejen.

Forfatterens Opfattelse af sin Helt er afgjort sympathetisk, og det er umuligt andet end at dele hans Syn paa, at man her staar over for en helstøbt Personlighed med ethisk Alvor og religiøs Dybde, der uvilkaarlig indgyder Højagtelse; man maa tillige nødvendigvis finde noget storslaaet ved den Holdning, Bernstorff indtager i Modsætning til Dronningens og Guldbergs jævnlig alt andet end aabne Forsøg paa at drage Magten over til sig. Hans kloge Ledelse af den udenrigske Politik maa ogsaa enhver anerkjende. Det er endelig i høj Grad tiltalende at se, hvorledes han, der ved Begyndelsen af det Tidsrum, hvorom her er Tale, var koldt, ja næsten antipathetisk stemt mod det danske Folk, efterhaanden voxede mere og mere sammen med vort Land og kom, som han selv udtalte, til at elske det saa højt, som nogen Dansk gjorde det.

Men Forfatteren viser os unægtelig tillige Bernstorffs stærkt begrænsede Syn paa store Felter. Jeg har selv for 30 Aar siden udtalt om denne, at det vistnok kunde betvivles, om man trods alt det Talent og al den Dygtighed, han i mange Stykker havde vist, vilde have bevaret Mindet om ham som stort mere end en Statsmand med human Karakter og kolossal Arbejdskraft, hvis den Afsked, han fik den 13. November 1780, havde været Slutstenen paa hans politiske Liv i det hele. Denne Dom har jeg fundet stadfæstet ved Hr. Friis's Skrift og det ogsaa med Hensyn til Omraader, som vi først nu lære at kjende. Man kan saaledes umulig andet end forbauses ved at se, i hvilken Grad Bernstorff sad inde med Fordomme omtrent som en Adelsmand fra „l'ancien régimes" Dage, hvorledes han opfattede det som en vigtig Opgave for sig at bekæmpe Dronningens og Guldbergs Lyst til at drage de borgerlige frem, hvorledes det stod for ham som en utilladelig Sammenblanding af Samfundsklasserne, saafremt andre end fødte Adelsmænd beklædte høje Stillinger i Staten, ja endog blot bleve Kammerherrer, eller, hvis man vilde kræve, at Adelsmænd skulde begynde som simple Lieutenanter, naar de vilde være Officerer. Guldberg repræsenterede paa dette Felt Fremskridtet i Modsætning til ham. Naar Forfatteren tillige gjør opmærksom paa, at man ved Bernstorffs Virksomhed eller Udtalelser fra denne Tid kun lidet mærker den Mand, som efter 1784 skulde blive Landboreformernes kraftige Støtte i Statsraadet, har han sikkert i Hovedsagen Ret; men jeg kan dog ikke her lade være at fremhæve, dels at Salget af Krongodser i Hertugdømmerne i Forbindelse med Ophævelsen af det Livegenskab, der havde hersket paa disse, stærkt gik sin Gang, medens han havde saameget at sige ved Styrelsen dernede, og at man desuden af et Brev fra ham til D. Reventlow (24. April 1779) kan se, at han forgjæves havde søgt at faa Udskrivningen til Soldatertjenesten bygget paa Folketallet i Stedet for paa Inddelingen i Lægder. Det er klart, at ved Gjennemførelsen af en saadan Tanke vilde den Grund, hvorpaa Stavnsbaandet hvilede, være borttaget.

Man maa, — med det Indtryk lægger man Forfatterens

Bog fra sig, naar man har læst den til Ende, — sikkert kalde det en Lykke for Bernstorff, at han blev styrtet 1780 og i Ro, borte fra al æggende Strid, kunde klare sine Meninger om, i hvilken Retning Udviklingen i vort Fædreland burde gaa. Det var som en større Statsmand, han blev Midtpunktet i Styrelsen efter 1784.

Denne Anmeldelse er allerede bleven alt for lang, og jeg skal derfor ikke gaa ind paa Enkeltheder. Jeg haaber, at hvad her er sagt om Hr. Friis's Skrift, maa være tilstrækkeligt til at vise, at det er et dygtigt og et vægtigt Arbejde, der beriger vor Kundskab om et interessant Tidsrum i vor Historie paa en saadan Maade, at der baade er Grund til stærkt at takke Forfatteren derfor og til at ønske ham til Lykke med den smukke Begyndelse, han her har gjort paa ved hidtil ubrugte Kilder at give Bidrag til Oplysningen om vigtige Sider af vor Historie i Slutningen af forrige og i Begyndelsen af vort Aarhundrede.

E. Holm.

Nyt fra historisk Videnskab i Ind- og Udland.

Frankrig har i den sidste Tid mistet flere ansete Historikere. 29. Juli 1899 døde Jules Flammermont; han havde udgivet en Række Arbejder vedrørende Frankrigs Historie i sidste Halvdel af det 18. Aarh. og derimellem det omfangsrige Værk om Regeringens Kamp med Parlamenterne: *Le Chancelier Maupeou et les Parlements* (1883); i de senere Aar var han optaget af store Forstudier til en Maria Antoinettes Historie, som han ikke fik fuldført. I Efteraaret døde Arthur Giry, Professor ved École des chartes og École des hautes études, bekendt ved vigtige Skrifter om den franske Municipaludvikling i Middelalderen og især ved sin dygtige: *Manuel de Diplomatique* (1893). 11. Oktbr. 1899 døde endelig Arsène Legrelle, hvis Hovedværk er: *La diplomatie française et*

la succession d'Espagne, T. 1—4, 1888—92, hvori han med omfattende Studier, om end ikke med uigendrivelig Bevisførelse søgte at forsvare Ludvig XIV's Politik; af Interesse er imidlertid tillige, at han en Tid havde givet sig af med dansk Litteratur og udgivet: *Holberg considéré comme imitateur de Molière* (Paris, 1864), med det Maal at paavise Molières Indflydelse paa Holbergs Komedier.

Til den danske Krigshistorie er udkommet to vigtige Værker. Det ene er: *Bidrag til den store nordiske Krigs Historie. Udgivne af Generalstaben.* 1. Bd. (ogsaa med Titel: *Kong Frederik IV's første Kamp om Sønderjylland. Krigen 1700.* Udarbejdet af H. W. Harbou, A. P. Tuxen og C. L. With), Kbh., 1899. Generalstaben har ved Udgivelsen af dette Skrift forladt vort Aarhundrede, til hvilket den hidtil havde viet sine historiske Arbejder, og vendt sig til ældre Perioder. Skriftet er bygget paa omfattende Studier, ogsaa i fremmede Arkiver, og indeholder en Rigdom af nye Oplysninger, vedrørende Felttoget i Slesvig, Karl XII's Landgang paa Sjælland, Flaadebevægelserne i Sundet og desuden angaaende Hærens og Flaadens Organisation og Tilstand. Noget svagere er den indledende politiske Udsigt, hvor der er indløbet nogle Misforstaaelser om Slesvigs tidligere Forhold, saaledes om Unionerne. Titlen: Frederik IV's første Kamp om Sønderjylland, er heller ikke heldig; i selve Bogen siges ogsaa korrektere, at den danske Regerings Formaal var at tilvejebringe en tilfredsstillende Løsning af det indviklede gottorpske eller, om man vil, det sønderjydske Spørgsmaal. Værket er ledsaget af oplysende Kort, til Dels Gengivelser af samtidige; i det over Hertugdømmerne savner man dog Angivelse af Grænsen mellem Slesvig og Holsten. — Det andet er Oberst N. P. Jensens: *Den anden slesvigske Krig 1864*, Kbh. 1900. Værket er affattet i populær Form uden Kildeapparat, livligt fortalt og tillige bygget paa indgaaende Studier; størst selvstændig Betydning har det ved en indgaaende Kritik af Krigsførelsen.

Rigsarkivar Huitfeldt-Kaas har begyndt Udgivelsen af et stort Værk: *Norske Sigiller fra Middelalderen*, hvoraf hidtil er udkommet 1.—2. Hefte (Krania, 1899), indeholdende 480 Sigiller fra Tiden 1286—1345 med tilhørende Forklaring. For Værkets Plan vil der ventelig blive gjort Rede i et af de nærmest følgende Hefter.

Imellem det norske historiske Kildeskriftfonds nyeste Udgave indtager *Erkebiskop Henrik Kalteisens Kopibog* udg. ved Alexander Bugge (Krania, 1899) en særegen Plads. Kopibogen, om hvis Tilværelse man hidtil kun vidste efter en Antydning i et nyere tysk Skrift, findes paa Universitetsbiblioteket i Bonn; den indeholder mange nye og værdifulde Oplysninger til Norges politiske og kirkelige Historie, især under Kristiern I (bl. a. Kongens hidtil ukendte norske Kroningsed og en færøisk Bispekrønike, hvori omtales en Biskop Erlends Levnedsbeskrivelse fra det 13. Aarh., der siges at være fundet i hans Grav paa Blytavler beskrevne med Runer).

Af Overskudet af de til Karl X Gustavs Rytterstatue i Malmø indsamlede Penge er oprettet *Karl X Gustavs historiske Fond.* Det skal anvendes til Fremme af historisk Forskning og til Udgivelse af Arbejder i Nordens Historie i det 17. Aarhundrede. Fondet er knyttet til Lunds Universitet, men Anvendelsen af dets Midler er overladt til en Styrelse, bestaaende af en Professor i Historie fra hvert af de skandinaviske Universiteter og hver af de svenske, under Universitetskansleren staaende Højskoler.

Af Kammerjunker Carl Herman Tersmedens *"Kalender öfver i Sverige lefvande ointroducerad Adel"*, hvis 1. Aargang udkom i 1886 (jvf. H. T. 5. VI. 817 ff.), er nu omsider en 2. Aargang udkommet (Stockholm, 1899). Den frembyder de samme væsentlige Fortrin som 1. Aarg., ikke mindst i Retning af smuk Udstyrelse, og har dertil et betydelig forøget Indhold, skønt nogle af de i 1. Aargang optagne Slægter nu er udeladte, enten fordi de i Mellemtiden har forladt Sverig, eller fordi deres foregivne fremmede Adel ikke har holdt Stik

over for en mere kritisk Undersøgelse. Den omfatter desuagtet 67 Slægter, deriblandt hele 20, der mere eller mindre er hjemmehørende i Danmark (Ahlefeldt, Castenschiold, Falkenskiold, Flindt, Green, Grubbe, Harbou, Holck, le Sage de Fontenay, Løvenstierne, Moltke, Neergaard, Reedtz, Reventlow, Rosenørn, Schmidten, Trampe, Treschow, Waltersdorff og Wleugel). Men enkelte af de ved 1. Aarg. paapegede Mangler klæber rigtignok endnu ved den; navnlig fastholdes fremdeles det kedelige System, at kun Aarstallet, men ikke Datum for Fødsler, Brylluper og Dødsfald meddeles, og nu kan dog Forf. ikke længere her paaberaabe sig den svenske Adelskalenders Eksempel, thi den af Friherre Karl Karlsson Leijonhufvud nu paa 2. Aar udgivne fortræffelige Adelskalender giver de fulde Data. Ligesom Bogen ledsages af 16 i Guld, Sølv og Farver fint udførte Vaabenafbildninger, saaledes er der aabenbart anvendt en særlig Omhu paa de udførlige historiske Indledninger til de enkelte Slægter, hvis Forhistorie bl. a. oplyses ved fyldige Uddrag af Stamtavler. Paafaldende nok, om end maaske strengt korrekt, indledes Bogen med det svensk-norske Kongehus, der i dets Egenskab af Fyrster af Ponte Corvo henregnes til den uintroducerede Adel, ja Greverne af Wisborg (Prins Oscar Bernadotte med Gemalinde og deres Børn) er endog indordnede rent alfabetisk blandt de øvrige Slægter i Bogen. Men mindre vel motiveret er det, at Bogen afsluttes med en ganske uden for dens Ramme faldende Biografi af den berømte Greve Henrik Holck, især da den selv angiver sig at være et Laan fra „Dansk Biografisk Lexikon", kun suppleret med nogle stærke Udtryk for Forf.'s Afsky for Trediveaarskrigens barbariske Krigsførelse.

T—t.

Hans Prutz, Professor i Königsberg, har udgivet de to første Bind af en *Preussische Geschichte*, Stuttgart 1900; de naar fra Brandenburgs Begyndelse til Frederik II's Tronbestigelse 1740. Forf. har for flere Tidsafsnits Vedkommende allerede tidligere offentliggjort betydelige selvstændige Studier; saaledes har han f. Eks. paavist Sammenhængen med den store Kurfyrstes højst unationale Forbindelser med Ludvig XIV.

Det foreliggende Værk giver nu en let læselig og grundig Oversigt over hele Preussens Historie; særlig er der Grund til at lægge Mærke til et Indledningsafsnit om Legenden i den preussiske Historie, der paa en glædelig Maade danner en Reaktion mod den længe eneherskende tyske Opfattelse af Hohenzollerne.

Den heftige Polemik, der for nogle Aar siden førtes i Tyskland om Syvaarskrigens Oprindelse, særlig om det Spørgsmaal, hvorvidt Krigen skyldtes offensive Planer fra Frederik II's Side, har affødt Udgivelsen af en stor Aktstykkesamling: *Preussische und österreichische Acten zur Vorgeschichte des siebenjährigen Krieges. hvg. von* G. Volz *und* G. Küntzel *(Publicationen a. d. kgl. preuss. Staatsarchiven, Bd. 74)*, Leipzig, 1899. Aktstykkerne omfatter for Preussens Vedkommende Tiden 1746—57, for Østrigs 1755—57; det bør bemærkes, at Frederiks II's Testamente af 1752, som har været et meget omstridt Punkt under Polemiken, og som delvis kendes, men som den preussiske Regering hidtil ikke har villet tillade en Udgivelse af trods stærke Opfordringer fra alle Sider, heller ikke findes trykt i dette Værk. I en længere Indledning hævder Volz det Synspunkt, at man vel ikke kan tillægge Frederik II den Hensigt at have villet give Afkald paa yderligere Erhvervelser end de ved de schlesiske Krige opnaaede, men at en rolig Afvejelse af Tidsforholdene dog afholdt ham fra offensive Planer.

Den franske Historiker A. Aulard, der ved mange Skrifter og Udgaver, særlig ogsaa ved sit Tidsskrift: *La Révolution française* har uddybet Kundskaben til Revolutionstiden, har i den seneste Tid udgivet: *Paris pendant la réaction thermidorienne et sous le directoire. Recueil et documents pour l'histoire de l'esprit public à Paris*, T. 1—3, Paris 1898—1900. Værket bestaar af en Udgave af Politirapporterne og et Uddrag af Aviserne fra den omhandlede Tid, og skønt de første ikke er helt ukendte, men allerede tidligere benyttede af Ad. Schmidt i hans bekendte Bog: Pariser Zustände während der Revolutionszeit, foreligger de nu først i en fuldstændig

Udgave. Der kan ikke være Tvivl om, at Værket har den største Betydning for Kundskaben til Pariserbefolkningens Stemninger og Tilstand.

Af Arth. Chuquet's her tidligere omtalte Værk: *La Jeunesse de Napoléon* er udkommet T. 3, Paris 1899. Det samler sig om Belejringen af Toulon, skildrer med Benyttelse af nye Kilder og med Kritik af Barras' Memoirer Bonapartes Andel i Sejren og viser, hvorledes han under denne Periode definitivt brød med sine korsikanske Sympatier og valgte Frankrig som sit ny Hjemland.

Antoine Guilland, Professor ved den polytekniske Højskole i Zürich, har udgivet: *L'Allemagne nouvelle et ses historiens (Niebuhr—Ranke—Mommsen—Sybel—Treitschke)*, Paris, 1900. Bogen indeholder en Karakteristik af de nævnte historiske Forfattere med den Opgave at paavise, i hvilken Grad de har været paavirket af Ideen om Preussens Førerstilling i Tyskland, og hvorledes deres Værker og Forelæsninger har fremmet Udviklingen af denne Ide. Den er derved et gennemført Angreb paa de omtalte Historikere, dog med stærke Nuancer. Svagest er Karakteristiken af Ranke, mest træffende den af Mommsen og Sybel, medens den af Treitschke ikke indeholder noget væsentligt nyt. Helt igennem findes aandfulde og interessante Bemærkninger.

Den engelske Historiker Martin Hume, der i 1898 udgav et dygtigt Arbejde: *Spain, its greatness and decay (1479—1788)*, har nu fortsat dette med: *Modern Spain 1788—1898*, London 1899 (i Samlingen: *The Story of the Nations*). Værket støtter sig for den nyere Tids Vedkommende for en Del til Forf.'s Selvoplevelser og Bekendtskab med ledende spanske Statsmænd.

Bøger indsendte til Redaktionen.

Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. 64. Jahrg. Schwerin, 1899.

Erkebiskop Henrik Kalteisens Kopibog. Udgivet for det norske historiske Kildeskriftfond ved Alexander Bugge. Chrania, 1899.

Dombog for 1604. Udgivet for det norske historiske Kildeskriftfond ved E. A. Thomle. Chrania, 1899.

Stavanger Domkapitels Protokol 1571—1630. Udgivet for det norske historiske Kildeskriftfond ved Andreas Brandrud. 2. Hefte. Chrania, 1899.

Karter og topografiske Tegninger vedkommende Trondhjem og Trøndelagen. Udgivne af Trondhjems historiske Forening ved Kristian Koren. 1. Hefte. Trondhjem, 1899.

Bidrag til den store nordiske Krigs Historie. Udgivne af Generalstaben. 1. Bd. (Ogsaa m. Titel: Kong Frederik IV's første Kamp om Sønderjylland. Krigen 1700. Udarbejdet ved Generalstaben af Oberstløjtnanterne H. W. Harbou og A. P. Tuxen og Kommandør C. L. With.) Kbh., 1899. (Det nordiske Forlag.)

N. P. Jensen: Den anden slesvigske Krig 1864. Med Kaart over Sundeved, Fredericia og Als. Kbh., 1900. (Det nordiske Forlag.)

Historisk Tidskrift utgifven af Svenska historiska Föreningen genom E. Hildebrand. 19. årg. 1899. H. 4. Stockh., 1899.

Chr. Villads Christensen: Baareprøven, dens Historie og Stilling i Fortidens Rets- og Naturopfattelse. (Afhandling for den filosofiske Doktorgrad.) Kbh., 1900. (Det nordiske Forlag.)

Indhold:

Side

Sjællandsk Landbefolkning i det 17. og 18. Aarhundrede. Et Bidrag til ældre dansk Befolkningsstatistik. Af Dr. phil. **Gustav Bang.** . . . . . 417.

Bondeoprøret 1441. Af stud. mag. **Knud Fabricius.** . . . . . 455.

Anmeldelser:

Aage Friis: Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh Guldberg. Bidrag til den Guldbergske Tids Historie (1772—1780). Kbh., 1899. Anmeldt af Professor, Dr. **E. Holm.** . . . . . 520.

Nyt fra historisk Videnskab i Ind- og Udland. . . . . 535.

Historisk Tidsskrift udgives med 4 Hefter aarlig. Den danske historiske Forenings Medlemmer betaler aarlig 4 Kroner. Anmeldelser om Indtrædelse modtages hos Foreningens Formand (Professor Joh. Steenstrup, Svanemosegaardsvej 23, V), dens Sekretær (Professor J. A. Fridericia, Helgolandsgade 9, B) og dens Kasserer (Boghandler J. Hegel, Klareboderne 3, K) samt af det Schubotheske Forlag (Silkegade 13, K).

I Følge Overenskomst med den norske historiske og den svenske historiske Forening staar Adgang aaben for Medlemmerne af den danske historiske Forening til at indtræde i den norske og i den svenske Forening mod et nedsat Kontingent af henholdsvis 2 og 3 Kroner om Aaret. De Medlemmer, der ønsker at benytte sig heraf, ville behage at gøre Anmeldelse derom til den danske historiske Forenings Sekretær.